

UNIVERSITAT DE GIRONA

**ELS CENOTAFIS O ENTERRAMENTS SENSE CADÀVER A
LA CULTURA D'EL ARGAR (2200-1500 ANE)**

TREBALL FINAL DE MÀSTER

MÀSTER EN RECERCA EN HUMANITATS

MERITXELL ÀLVAREZ ALCAINE

DIRECTORS: DR. JULIÀ MAROTO GENOVER

DR. RAFAEL MICÓ PÉREZ

Setembre 2018

AGRAÏMENTS

M'agradaria aprofitar aquest espai per mostrar el meu agraïment a aquelles persones que, d'alguna manera, formen part d'aquest treball degut a les seves aportacions.

En primer lloc, agrair al Dr. Julià Maroto i al Dr. Rafael Micó, directors d'aquest Treball Final de Màster, la seva dedicació i ajuda al llarg de tot el procés. Gràcies a ells he pogut realitzar un estudi sobre un tema difícil però molt interessant que m'ha aportat més coneixements sobre una societat que sempre m'havia fascinat. Estic molt agraïda pel suport constant que m'han ofert, per la bona disposició en ajudar-me i pel material que m'han proporcionat per poder seguir endavant amb aquest estudi.

Igualment, per extensió, agrair al Grup d'Investigació en Arqueoecologia Social Mediterrània de la Universitat Autònoma de Barcelona (ASOME-UAB) del qual forma part el Dr. Rafael Micó, per poder disposar de la seves dades de recerca.

Finalment voldria donar les gràcies a dues persones molt especials per a mi que m'han fet costat en aquest projecte: en Ferran Millán, pel temps que ha dedicat llegint tot allò que escrivia, per les seves crítiques constructives i pel seu suport incondicional; i l'Héctor López, amic i company del màster, per les seves preguntes curioses sobre el món argàric, per donar-me la seva opinió respecte el meu treball i, sobretot, pel seu recolzament al llarg d'aquests últims mesos.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Objectius i motivació de la investigació	1
1.2. Els cenotafis	3
1.2.1. Què són?	3
1.2.2. Problemàtica del seu estudi	6
1.2.3. Cenotafis reconeguts de la prehistòria recent europea	7

2. MATERIALS I MÈTODE D'ESTUDI

2.1. Documentació	10
2.2. Inventari	13

3. CONTEXT HISTÒRIC I CULTURAL D'EL ARGAR

3.1. Ubicació geogràfica i temporal	18
3.1.1. Àrea cultural	18
3.1.2. Marc cronològic	20
3.2. Organització social i econòmica de la Cultura d'El Argar	22
3.2.1. Assentaments argàrics	22
3.2.2. Economia	25
3.2.3. Política i ideologia	31
3.3. El món funerari de la cultura argàrica	33
3.3.1. Característiques generals	33
3.3.2. Aixovar funerari	38

4. JACIMENTS ARGÀRICS ESTUDIATS

4.1. El Argar, Antas (Almería)	45
--------------------------------	----

4.2. El Cabezo del Oficio, Cuevas de Almanzora (Almería)	45
4.3. Fuente Álamo, Cuevas de Almanzora (Almería)	46
4.4. Gatas, Turre (Almería)	46
4.5. La Bastida de Totana, Totana (Múrcia)	47
4.6. El Rincón de Almendricos, Lorca (Múrcia)	47
4.7. Lorca, Lorca (Múrcia)	48
4.8. Zapata, Lorca (Múrcia)	48
4.9. La Loma del Tio Ginés, Puerto Lumbreras (Múrcia)	49
4.10. Alquife, Guadix (Granada)	49
5. ANÀLISI I RESULTATS	
5.1. Anàlisi: descripció dels cenotafis	51
5.2. Resultats	66
6. DISCUSSIÓ	75
7. CONCLUSIONS	86
8. BIBLIOGRAFIA	87

1. INTRODUCCIÓ

1.1. OBJECTIUS I MOTIVACIÓ DE LA INVESTIGACIÓ

El present treball ha estat realitzat com a Treball Final del Màster en Recerca en Humanitats i el seu objecte d'estudi han estat els cenotafis, o estructures funeràries sense cadàver, descoberts a la cultura d'El Argar.

La societat argàrica ofereix una de les manifestacions arqueològiques més emblemàtiques dels inicis de l'edat del bronze en el sud-est de la península Ibèrica entre ca. 2200 i 1550 cal ANE. Va ser una cultura que va coincidir cronològicament amb altres grups arqueològics del bronze antic europeu com els de Wessex (Anglaterra), Polada (Itàlia septentrional) o Unetice (Europa central).

El sorgiment de totes aquestes cultures va suposar una ruptura, a nivell econòmic, tecnològic, urbanístic i funerari amb el període anterior, el calcolític. En el cas de la cultura d'El Argar, l'obtenció d'un excedent centralitzat de matèries primeres i productes manufacturats procedents de l'agricultura i la mineria, en un context molt marcat d'explotació social, va suposar allò que molts prehistoriadors han considerat com els primers *estats* de l'Europa occidental.

La Cultura d'El Argar va ser descoberta i definida a finals del segle XIX pels germans Henri i Louis Siret, dos enginyers de mines belgues que van arribar a excavar un total de 10 jaciments argàrics publicant tots els seus descobriments a *Las Primeras Edades del Metal en el sudeste de España* (1890). Arrel de les primeres investigacions dels germans Siret, investigadors com Vicente Lull, Manfred Kunter, Hermanfrid Schubart, Rafael Micó, Roberto Risch, Cristina Rihuete, entre d'altres, han continuat investigant diversos aspectes d'aquesta cultura. A partir dels anys 70 i 80, es van iniciar excavacions en extensió als assentaments argàrics com a part de projectes interdisciplinaris a llarg termini (Fuente Álamo, Gatas, Peñalosa, Castellón Alto, etc.) finançats amb subvencions públiques (Lull *et al.*, 2010). El 2008, el Grup d'Investigació en Arqueoecologia Social Mediterrània de la Universitat Autònoma de Barcelona va impulsar l'anomenat "Proyecto Bastida" (2009-2013) gràcies a la cooperació de govern de la Regió de Múrcia i de l'Ajuntament de Totana. Aquest projecte integral es va plantejar amb la finalitat d'assolir els tres objectius següents: realitzar una investigació

científica sistemàtica, museïtzar i difondre els coneixements d'aquesta civilització i crear un centre d'investigació internacional per a l'estudi interdisciplinari de la prehistòria i l'arqueologia mediterrànies (Lull *et al.*, 2015b).

Un dels aspectes més rellevants i estudiats de la cultura d'El Argar és el registre funerari. Les necròpolis es troben situades sota de les edificacions dels poblats, la qual cosa ha permès que gran part de les sepultures s'hagin conservat intactes fins a l'actualitat. L'estudi d'aquestes necròpolis ha permès documentar l'existència d'estructures funeràries sense cadàver, o cenotafis. Malgrat això, encara no s'ha realitzat un estudi específic sobre aquest tipus de sepultura. Aquesta investigació pretén, doncs, donar un primer pas cap aquesta direcció determinant i inventariant els cenotafis, o possibles cenotafis, analitzant les dades referents a les seves característiques i combinant les diferents variables observades per tal de descriure possibles regularitats o pautes de comportament.

L'objecte d'estudi d'aquest treball ha estat motivat pel meu interès personal pels rituals funeraris de la prehistòria, ja que aquests es presenten com una finestra oberta a l'espiritualitat d'aquestes poblacions i a una part de la seva cultura que difícilment és accessible a través de qualsevol altre mètode d'estudi. L'arqueologia funerària intenta reconstruir la conducta de les poblacions del passat vers la mort per mitjà de l'estudi de les ofrenes funeràries dipositades a les tombes. L'existència de tombes sense cadàver i amb aixovar funerari –cenotafis–, però, suposa un repte important en aquest estudi, a causa de la seva difícil identificació i interpretació. Per aquest motiu, considero que és necessari estudiar i donar a conèixer aquest tipus d'estructures funeràries, ja que podrien contribuir a un major coneixement sobre els rituals funeraris de les societats prehistòriques.

El fet que el professor Julià Maroto m'oferís realitzar un estudi sobre aquest tipus d'estructures i la possibilitat que el professor Rafael Micó, un dels investigadors principals del *Proyecto Bastida*, fos codirector del treball em va resultar una oportunitat única per endinsar-me en el món argàric.

1.2. ELS CENOTAFIS

1.2.1. QUÈ SÓN?

Existeixen evidències de la necessitat d'enterrar els morts mitjançant rituals funeraris en poblacions des del paleolític mitjà fins a l'actualitat. És difícil saber en quin moment i per quin motiu aquesta consciència dramàtica de la mort es va traduir a una preocupació pels cadàvers, però, gràcies a la troballa arqueològica d'aixovars funeraris que acompanyaven al mort, s'han pogut reconstituir les primeres formes detectables de pràctiques religioses i rituals. Al llarg d'aquests estudis, a vegades, s'han descobert estructures funeràries sense cadàvers i amb aixovars funeraris, que s'han anomenat cenotafis.

Etimològicament, la paraula cenotafi prové del llatí *cenotaphium*. Aquest mot, al seu torn, prové del grec *κενοτάφιον* (*kenotáphion*), que significa sepulcre buit (*kénos* = buit; *taphos* = sepulcre). L'Enciclopèdia Catalana el defineix com “un monument sepulcral erigit a la memòria d'un personatge il·lustre, però que no conté les despulles”. Per la seva banda, la Real Academia Española el defineix com a “*monumento funerario en el cual no está el cadáver del personaje a quien se dedica*”. Finalment, el Centre de Terminologia de la Llengua Catalana (Termcat) el defineix com a “monument sepulcral commemoratiu que no conté les despulles del difunt o els difunts”. Aquestes tres definicions coincideixen en el següent aspecte: es tracta d'una estructura funerària considerada monument on no hi ha les despulles del difunt al qual va dedicat.

En la meua opinió, una tomba (amb cadàver) i un cenotafi tenen la mateixa funció commemorativa i són concebuts de forma semblant, com a part del ritual funerari. No obstant això, González (2016) els diferencia perquè la tomba és el lloc on descansa el cos i l'ànima del difunt, mentre que el cenotafi només conté la seva ànima. Aquesta diferència, però, no canvia la finalitat del cenotafi, que és la de servir de suport al ritu per poder honorar els morts malgrat la seva absència.

Els cenotafis no són exclusius d'una època determinada, sinó que han estat utilitzats i documentats al llarg de la història de la humanitat, com a mínim des del neolític mitjà, i en territoris molt diversos, encara que sovint s'han relacionat amb personatges específics, sobretot amb membres importants d'una comunitat, com ara faraons, reis o guerrers.

En el cas d'Egipte, algunes piràmides que no contenen sarcòfags en el seu interior han estat considerades cenotafis. Un dels casos més emblemàtics és la Piràmide Romboïdal de Dahshur, construïda el tercer mil·lenni ANE per ordre de Snefru, primer faraó de la IV Dinastia de l'Imperi Antic d'Egipte i pare de Jufu, conegut popularment com Keops (Manniche 2006; Parra, 2001).

En l'antiga Grècia, els cenotafis podien haver estat construïts en diverses circumstàncies, essent la més comuna aquella relacionada amb els guerrers morts en batalla. Quan els seus cadàvers eren irrecuperables –a causa de batalles navals o batalles lliurades molt lluny de la pàtria–, s'erigien cenotafis per tenir un element tangible sobre el qual focalitzar el record del difunt. Alguns exemples rellevants són els següents: el monument del lleó a Amfípolis, dedicat, probablement, a un company d'Alexandre; el cenotafi de Salamina, a Xipre, dedicat a la família del rei Nikokreon i, per últim, el cenotafi de Locri (sud d'Itàlia) on es va trobar el bust d'una dona fet d'argila dins d'una urna i sense cap resta humana (Kurtz i Boardman, 1971; Gabaldón i Quesada, 2008).

La societat grega no feia distinció entre els cenotafis i les tombes. Els romans, en canvi, consideraven que un cenotafi era un monument fet amb l'única finalitat d'honorar la memòria (Marco *et al.*, 2009). Aquesta concepció romana del cenotafi com a monument commemoratiu i no pas com a sepultura ha perdurat al llarg de la història. El Mausoleu de Glanum (30-20 aC), el cenotafi de Carles V i Felip II (1592-98), el cenotafi a Newton (1785), el cenotafi de Manchester (1924) són alguns exemples. També existeix un altre tipus de monuments anomenats memorials, que es poden confondre amb el concepte de cenotafi. Un exemple d'això seria el Memorial d'Hiroshima (1955), un espai amb diversos monuments commemoratius construïts en record a les víctimes de la bomba atòmica.

És necessari distingir correctament els cenotafis dels memorials perquè morfològicament són diferents. El memorial és un monument que es pot presentar en formes molt diverses –estàtua, element arquitectònic, etc.– i està erigit, generalment, en record d'un grup de persones mortes en circumstàncies específiques (guerres, atemptats, etc.). Un cenotafi en canvi, morfològicament, té més trets comuns amb les tombes amb cadàver, amb l'única diferència que aquest no conté el cos del difunt en el seu interior.

Actualment també existeixen exemples de cenotafis. A la regió del Bío Bío, a Xile, hi ha constància de catorze cementiris simbòlics (Ziebrecht i Rojas, 2013). Aquests cementiris (Fig. 1) estan formats, en la seva totalitat, per cenotafis dedicats a pescadors morts o desapareguts en alta mar (Ziebrecht i Rojas, 2013). Aquestes tombes sense cadàver, juntament amb els rituals associats a elles, han estat considerades com a una estratègia de pal·liació per part dels familiars i amics davant la falta del cos del difunt. D'aquesta manera, podrien mantenir viu el seu record malgrat l'absència del seu cadàver.

Figura 1. *Perspectiva del cementiri de Tres Cruces on hi ha 30 cenotafis (Berta Ziebrecht).*

Tradicionalment, a la regió del Bío Bío, les exèquies dedicades als morts consistien en la preparació d'una sala de vetlla a l'interior de la casa del difunt o d'algun familiar proper. Allà, és col·locava un taüt en el centre de l'habitació i, en el seu interior, es dipositava la fotografia del difunt, la seva roba més elegant (fent la funció de cos) i algun objecte personal. Un cop dipositats tots aquests elements a l'interior del taüt, s'obrien les portes de la casa i es rebia la visita de coneguts i amics per a què poguessin acomiadar-se del difunt. Finalment, es realitzava una processó des de la casa fins al cementiri simbòlic (Fig. 2), i un cop allà, s'enterrava el taüt i es deixaven flors com a ofrenes (Ziebrecht i Rojas, 2013).

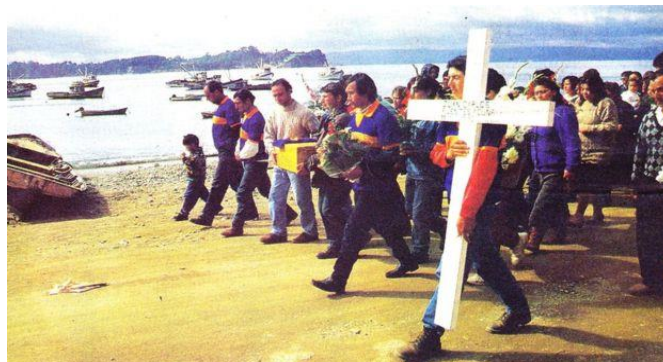

Figura 2. *Imatge de 1996. Enterrament simbòlic de les víctimes del Marsella (Berta Ziebrecht).*

En referència als cenotafis documentats en diverses cultures prehistòriques, però, no es podrà arribar a saber si aquestes societats feien o no una distinció entre tomba i cenotafi, motiu pel qual aquest tipus d'estructura funerària ha sigut objecte de debat entre diversos investigadors. Alguns són partidaris de definir el cenotafi com a sepultura simbòlica i d'altres el consideren un monument commemoratiu. Bruno Boulestin per exemple, considera els cenotafis com a monuments commemoratius; Alain Testart en canvi, els considera tombes simbòliques o sepultures fictícies (Baray i Boulestin, 2010), mentre que Louis-Vicent Thomas, denomina *funérailles fictives* (funerals ficticis) a totes aquelles pràctiques que es poden fer al voltant de res o d'un substitut, com ara un objecte o una màscara del difunt que reemplaçaria el cos del mort (Thomas, 1985).

1.2.2. PROBLEMÀTICA DEL SEU ESTUDI

Els cenotafis prehistòrics són difícils de provar per definició. En moltes cultures prehistòriques no són habituals les evidències de la seva existència i, quan se'n troba un, es fa difícil considerar-lo com a tal. Per poder definir correctament un cenotafi, és necessari tenir una mostra ampla i representativa del món funerari de la cultura a la qual pertany. Les sepultures han d'estar ben documentades per tal que sigui possible la identificació dels cenotafis a través de la comparació de les sepultures sense cadàver amb aquelles amb cadàver. Per aquest motiu, a Europa, existeix un nombre molt reduït de cultures prehistòriques amb abundants cenotafis definits. Es pot citar el cas de la cultura de Varna, a l'Europa de l'est, mentre que a la península Ibèrica s'hi troba l'exemple de la societat argàrica.

A pesar de l'existència de cenotafis a la prehistòria europea, encara no s'ha realitzat un estudi ampli i específic sobre aquest tema i en les escasses hipòtesis presentades aquests, sovint, no han estat considerats com a tals. En alguns casos de la península Ibèrica, Boquer i Miret (1996) contemplen tres escenaris per justificar l'existència d'estructures funeràries sense cadàver: 1) estructures que varen ser realitzades amb finalitats no sepulcral; 2) estructures que van patir robatoris o saqueigs; i, 3) estructures que no van arribar a ser amortitzades. També existeixen casos on no s'ha estudiat amb detall aquest tipus d'estructures a causa de la manca de paral·lels o antecedents arqueològics.

Com a conseqüència de la limitada investigació sobre els cenotafis, en el present treball s'ha cregut necessari establir uns elements o criteris bàsics per definir un cenotafi. Aquests són els següents: que es tracti d'una estructura idèntica a una construcció funerària ben determinada i que en aquesta hi manquin restes humanes. Quan es reuneixen aquestes dues condicions és possible considerar una determinada estructura com a cenotafi. Abans d'afirmar-ho, però, és necessari provar que la falta de cos no sigui a causa de les següents circumstàncies: 1) una possible mala conservació de les restes humanes degut a l'acidesa del sediment en el que es va dipositar el cadàver; 2) que es tractés d'un enterrament infantil, el qual podria ser susceptible de desintegrar-se a causa de la delicadesa de l'esquelet; 3) el saqueig del jaciment o espoli de la tomba.

Per tant, només una estructura funerària ben definida i sense restes humanes (amb presència o absència d'aixovar funerari) podrà ser considerada un cenotafi si, amb ple convenciment, no presenta indicis d'haver estat espoliada i la manca de restes esquelètiques no és deguda a una mala conservació.

1.2.3. CENOTAFIS RECONEGUTS A LA PREHISTÒRIA RECENT EUROPEA

Com s'ha comentat anteriorment, a Europa hi ha un nombre molt reduït de cultures prehistòriques on existeix un nombre considerable de cenotafis ben definits. Una d'aquestes cultures és la Gumelnita-Karanovo VI, o cultura de Varna (Bulgària). La necròpolis calcolítica de Varna va ser excavada durant vint anys (1972-1991). Al llarg dels 7.500 m² excavats, s'han descobert 310 sepultures del voltant del 4400 ANE. En tot aquest conjunt, un total de 47 tombes no contenièren restes humanes (Slavchev, 2010).

Els cenotafis de la necròpolis de Varna han estat interpretats com a tombes simbòliques vinculades a membres de la comunitat que varen desaparèixer. A Varna, es distingeixen dues tipologies de cenotafi: 1) tombes sense cos però amb aixovar funerari dipositat com si estigués al voltant del cadàver; 2) tombes sense cos però amb màscares de cares humanes dipositades on s'hauria situat el cap del difunt. Aquestes màscares són de dimensions reals, estan fabricades amb argila sense coure i ornamentades amb elements d'or i coure, sovint en forma de cossos femenins molt estilitzats (Slavchev, 2010). Degut a les seves característiques, es va proposar que aquesta segona tipologia de cenotafis podria pertànyer a enterraments de dones. No obstant això, s'ha acabat

acceptant que les màscares ornamentades representen imatges d'algunes deïtats adorades per la població local a les quals estaven dedicades aquestes tombes simbòliques (Slavchev, 2010).

Les tombes sense cadàver de la necròpolis de Varna han esdevingut el paradigma de cenotafi per a la prehistòria europea perquè, per una part, segueixen el mateix patró d'enterrament que el seguit per les tombes amb cadàver i, per l'altra part, perquè en una única necròpolis s'han pogut documentar i caracteritzar un abundant nombre de cenotafis.

Tant els cenotafis com els enterraments amb cadàver de la necròpolis de Varna tenen les mateixes dimensions i es troben situats a la mateixa ubicació. Únicament es diferencien en tres aspectes: 1) la falta d'inhumació a l'interior; 2) la documentació d'una pell o tela decorada amb pintura vermella situada al fons de tots els cenotafis; i, 3) els cenotafis són generalment més rics en or (Fig. 3 i 4). De fet, el 60% dels objectes realitzats en or provenen d'aquests enterraments, motiu pel qual una de les hipòtesis plantejades és que aquestes estructures funeràries simbolitzarien la propietat d'un col·lectiu i no la d'un individu determinat (Cremin, 2013).

Figura 3. Ivan Ivanov excavant un cenotafi, la tomba 36, a la necròpolis de Varna, 1974; (Anthony et al., 2010).

Figura 4. Aixovar compost per diversos elements realitzats en or de la tomba 36 de la necròpolis de Varna (4400-4200 BC): 1) Braçalets d'or; 2) Diadema d'or; 3) Ceptre d'or; 4) Ornaments amb forma zoomorfa; 5) Astràgal d'or. (Varna Museum).

Pel que fa a la península Ibèrica, a part de la societat d'El Argar (objecte d'aquest estudi), existeixen jaciments amb estructures funeràries que presenten les característiques pròpies d'un cenotafi. Majoritàriament, aquestes estructures han estat localitzades en jaciments situats a prop de la costa, tot i que hi ha constància de jaciments situats a l'interior, com El Alto I i II –calcolític– a la Vall d'Ambrona (Soria)

(Rojo-Guerra *et al.*, 2014). Pel que fa al territori català, existeixen jaciments amb aquest tipus d'estructures funeràries a l'Alt Penedès, com l'estructura 55 del jaciment de l'edat del bronze de Mas d'en Boixos-1 (Farré *et al.*, 2002; Mestres i Esteve, 2015) o el sepulcre del neolític mitjà E33 de Pujolet de Moja (Mestres *et al.*, 1997). Al Vallès Occidental, es coneix, del neolític mitjà, l'estructura XII de Can Soldevila (Boquer i Miret, 1996).

Totes aquestes estructures, perfectament segellades amb lloses, no contenen cap resta humana, i la presència de vasos ceràmics, instruments lítics de sílex melat, petits collarets o polseres amb denes de variscita, dipositats en el fons de la fossa d'igual manera com succeeix en les inhumacions d'aquest moment, descarta que la manca de cadàver respongui a accions de saqueig (Mestres i Esteve, 2015). Per tant, aquestes sepultures correspondrien a estructures utilitzades per honorar el difunt, malgrat la seva absència, servint-se de gestos i accions d'intrínsec caràcter funerari (Baray i Boulestin, 2010).

Les estructures d'aquests exemples exposats són de difícil classificació, ja que, majoritàriament, no formen part de necròpolis extenses i ben documentades perquè moltes d'elles varen ser documentades en excavacions d'urgència (Mestres *et al.*, 1997; Augé *et al.*, 2009; Esteve *et al.*, 2011). Aquesta realitat dificulta caracteritzar correctament els rituals duts a terme per les diverses societats de la prehistòria recent de la península Ibèrica i poder afirmar amb certesa que corresponen veritablement a cenotafis.

2. MATERIALS I MÈTODE D'ESTUDI

2.1. DOCUMENTACIÓ

El mètode utilitzat per documentar els cenotafis argàrics ha consistit en la recerca bibliogràfica. La principal problemàtica per abordar aquest tema és que no existeix bibliografia específica sobre aquesta tipologia d'enterrament. Per aquest motiu, ha estat necessari recórrer a les fonts originals, que són els quaderns de camp dels primers excavadors dels jaciments argàrics. Aquests quaderns, datats de finals del segle XIX, van ser escrits per Pedro Flores, capatàs de Louis i Henri Siret, descobridors del jaciment epònim El Argar, entre d'altres.

Actualment, els diaris formen part de la col·lecció *Archivo Siret* del Museu Arqueològic Nacional de Madrid, on es conserven físicament més de 100 quaderns, els quals han estat digitalitzats pel MAN i transcrits per investigadors de la Universitat Autònoma de Barcelona.

En tots els quaderns, Pedro Flores va seguir el mateix esquema per a la descripció de les tombes documentades en les excavacions: en primer lloc, ubicació de la sepultura; en segon, descripció de l'estructura i de l'aixovar; en tercer, nombre aproximat d'individus enterrats i, finalment, en la majoria de casos, un dibuix molt esquemàtic de la planta i la posició de les troballes. Aquests dibuixos, així com la breu descripció de cada sepultura, resulten molt explicatius i han esdevingut la font d'informació més fonamental per a la identificació de les tombes sense cadàver.

Per a la documentació de les restes arqueològiques que es recullen en aquest treball, s'ha disposat de la informació detallada en *Las Primeras Edades del metal en el sudeste de España* (1890), el primer treball publicat pels germans Siret. Aquesta obra, aprofundeix en l'estudi del neolític, calcolític i el bronze gràcies a les troballes de les excavacions que van dur a terme entre el 1881 i 1887 en el sud-est de la península Ibèrica, principalment a la franja costanera d'Almeria i Múrcia. L'obra consta de dos volums. El primer, redactat per Henri Siret, descriu les troballes dels diferents jaciments, s'interessa per l'estudi de la metal·lúrgia i, a més, recull l'estudi de les restes esquelètiques humanes dut a terme pel Dr. Víctor Jacques. El segon, està format per un total de 70 làmines amb dibuixos de Louis Siret que mostren les diferents excavacions i gran part de les peces arqueològiques recuperades en elles.

Per a un coneixement general de la cultura d'El Argar, s'ha consultat *La Cultura de El Argar (un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas)* de Vicente Lull (1983), on s'analitza de forma general els diferents subsistemes de la cultura d'El Argar, les seves relacions socials i el desenvolupament de les forces productives (sistemes de producció, social i econòmic). En termes generals, aquest llibre reuneix i actualitza les dades existents referents als trets culturals argàrics i incideix en la reconstrucció del paleoambient, l'anàlisi dels objectes arqueològics i l'estudi dels jaciments agrupats per ecosistemes.

Per poder determinar quines sepultures contenien cadàver i quines no o si les tombes havien estat espoliades o no, a més de consultar les descripcions de totes i cada una de les sepultures descrites per Pedro Flores, també es van consultar les obres *Menschliche skelettreste aus siedlungen der El Argar-Kultur. Ein beitrag der Prähistorischen Anthropologie zur Kenntnis bronzzeitlicher bevölkerungen Südostspaniens* de Manfred Kunter (1990) i *Die Funde der südostspanischen Bronzezeit aus der Sammlung Siret* de Hermanfrid Schubart i Hermann Ulreich (1991). Per una banda, Manfred Kunter va realitzar un inventari de les restes humanes recuperades de les necròpolis argàriques i, en la seva base de dades, va especificar quina sepultura contenia restes humanes i quines no, a més de determinar l'edat dels individus inhumats i les parts anatòmiques conservades. Per altra banda, Schubart i Ulreich van realitzar un catàleg en dos volums de les peces arqueològiques recuperades pels germans Siret, la majoria de les quals varen acabar repartides entre dotze museus de cinc països europeus, ja fos per mitjà de la compra-venta o de donacions particulars (Schubart i Ulreich, 1991). El seu format de publicació en dos volums recorda a l'obra dels Siret. En el primer volum, es descriu tomba per tomba quins varen ser els artefactes documentats i en quin museu van ser dipositats. A més, també hi apareix la descripció realitzada pels germans Siret. El segon volum, en canvi, està format únicament per làmines amb dibuixos a escala de totes les peces arqueològiques inventariades.

Finalment, per interpretar els resultats de l'anàlisi dels cenotafis, s'han tingut en compte els dos articles següents: "*Propuesta metodológica para el estudio de las necrópolis argáricas*" de Vicente Lull i Jordi Estévez (1986), i "*Las relaciones de propiedad en la sociedad argárica. Una aproximación a través del análisis de las tumbas de individuos infantiles*" de Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete i Roberto Risch (2004). El primer és una anàlisi del tipus d'enterrament i aixovar utilitzat a El Argar que té com a

objectiu determinar si existeix alguna distància social entre els diversos inhumats. El segon, té com a objectiu, mitjançant l'anàlisi de les associacions d'aixovar documentades en les sepultures d'individus infantils, determinar si la societat argàrica va establir, en les pràctiques funeràries, normes d'accés desigual a la utilització d'objectes amortitzats.

A partir d'aquestes fonts i la informació complementària d'altres (Martínez Santa-Olalla, 1947; Arribas, 1965; Chapman *et al.*, 1987; Ayala, 1990; Ayala, 1991; Buiskstra *et al.*, 1992; Martínez, 1995; Castro *et al.*, 1999 a, b i c; Martínez *et al.*, 1999; Martínez, 2000; Schubart *et al.*, 2000; Fontenla *et al.*, 2004; Lull *et al.*, 2009, 2010 i 2015a), s'ha procedit a realitzar una base de dades on es recull la informació de cada sepultura sense cos present i de l'aixovar dipositat en el seu interior amb la finalitat de realitzar, posteriorment, l'anàlisi d'aquest tipus d'enterrament. Un cop obtinguts els resultats, aquests han estat comparats amb els dos darrers estudis esmentats (Lull i Estévez, 1986; Lull *et al.*, 2004) per observar si els cenotafis segueixen o no les mateixes pautes que els enterraments argàrics amb cadàver.

El principal avantatge de les fonts documentals comentades anteriorment és que complementen la informació aportada pels documents originals. No obstant això, també presenten certs desavantatges. El primer és l'idioma, ja que les obres de Kunter, Schubart i Ulreich estan escrites en alemany. El segon, està relacionat amb la incongruència de les fonts, donat que hi ha ocasions en les quals les descripcions d'un autor no coincideixen amb les dels altres o no coincideixen amb la informació extreta dels documents originals. Un exemple d'això el trobem en la tomba 327 del jaciment d'El Argar. En el quadern de Pedro Flores, es descriu una sepultura sense cap resta humana però, en canvi, Manfred Kunter en el seu inventari informa que en aquesta sepultura s'hi va conservar un os llarg d'un individu d'aproximadament 20 anys.

En casos com aquest, hi ha hagut una preferència per la informació aportada per Pedro Flores per dos motius. En primer lloc, perquè la informació del capatàs dels germans Siret és informació de primera mà, és a dir, l'autor dels quaderns es trobava *in situ* en el jaciment quan es va fer el descobriment de la sepultura en qüestió i va ser ell mateix, o algun dels seus fills, qui la van descriure i dibuixar. En segon lloc, perquè no es pot descartar que la catalogació de la troballa en qüestió respongui a un error humà, ja que

moltes de les peces descobertes d'El Argar es van desplaçar cap a una dotzena de museus de cinc països diferents al llarg del segle XX.

En conjunt, la bibliografia consultada ha permès reconstruir bona part del context arqueològic de les sepultures sense cadàver descobertes pels germans Siret, ja que la major part de la informació recollida en aquestes publicacions resulta complementària. Malauradament, però, existeix un buit informatiu quant a les restes faunístiques procedents dels aixovars, ja que en cap cas aquestes restes han estat estudiades específicament. En aquesta bibliografia únicament apareixen mencions esporàdiques i aleatòries sobre les restes faunístiques de les tombes. Afortunadament, les investigacions més recents als jaciments de la cultura d'El Argar sí que han iniciat aquest tipus d'estudis (Andúgar, 2015), però no en tots ells, i és per això no s'ha pogut disposar d'una informació detallada i exhaustiva sobre les restes faunístiques dels cenotafis.

2.2. INVENTARI

Un cop consultada tota la documentació, s'ha procedit a realitzar un inventari amb la informació detallada de cada cenotafi. L'objectiu d'aquest procés és documentar tots aquells elements variables de manera qualitativa i quantitativa relacionats amb cada una de les estructures estudiades per crear una base de dades que servirà per poder realitzar l'anàlisi d'aquests enterraments.

Per dur a terme aquest inventari va ser imprescindible consultar, tomba per tomba, tots els quaderns de camp de Pedro Flores. Un cop fet el primer inventari on hi havia absolutament totes les tombes buides descobertes pels germans Siret i pel seu capatàs, es van consultar les obres de Kunter i de Schubart i Ulreich per determinar si les tombes buides podien haver estat alterades o saquejades d'antic. Aquest segon pas, ha estat fonamental per descartar gran part de les tombes buides, ja que totes aquelles sepultures (generalment urnes) que es van recuperar destruïdes o molt alterades van ser descartades. Tanmateix, es va decidir descartar algunes fosses de dimensions exageradament grans i totalment buides, ja que per les seves condicions de preservació i característiques, resultava molt probable que haguessin estat saquejades d'antic.

Un cop realitzat aquest inventari inicial, es va procedir a la creació de la base de dades. Aquesta base de dades és molt simple, feta en un document d'Excel i consta d'onze variables (*annex 1*). Tres d'elles amb funció identificativa: jaciment, número de tomba i zona o departament. Tres variables, relacionades amb la classificació del contenidor (sepultura): tipus i subtipus de sepultura i dimensions en centímetres. Finalment, cinc variables relacionades amb el contingut (aixovar): ceràmica, armes, útils, ornaments i fauna.

A continuació, es va emplenar tots els camps amb la informació procedent de la documentació consultada prèviament. Per introduir les dades, es va decidir utilitzar el sistema de codificació de les tombes argàriques emprat a *Primeras investigacions en La Bastida (1869-2005)* de Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete i Roberto Risch (2015a), però amb algunes modificacions. Aquest sistema de codificació, conté els principals atributs d'una sepultura: el nom del jaciment, el número de la tomba, el tipus de sepultura, el cos o cossos inhumats i l'aixovar. En aquest cas, però, s'ha prescindit de l'atribut relacionat amb els cossos inhumats perquè l'objecte d'aquesta investigació són els cenotafis i, per tant, les sepultures no tenen cap inhumació a l'interior (*Taula 1*).

Es va opta per l'ús de la codificació utilitzada pels investigadors de La Bastida de Totana degut a què es tracta d'un format normalitzat, senzill i entenedor.

Per totes les categories d'aixovar, s'ha utilitzat el codi EXT en el subíndex esquerra per indicar que l'ítem en qüestió es tracta d'aixovar extern, és a dir, que va ser localitzat fora del tipus de sepultura; per exemple: una sepultura en urna amb una EXT F7, significaria que aquesta ceràmica F7 es va trobar fora de l'urna d'enterrament. Tanmateix, hi ha ocasions en què l'ítem va precedit d'un número si hi ha més d'un ítem del mateix tipus, per exemple: 2PNY = 2 punyals o 2F5 = 2 formes 5. També s'han utilitzat superíndexs a la dreta per indicar, en el cas de l'aixovar metàl·lic, el nombre de forats pels reblons i el material amb què estan fets. En el cas d'haver-hi més d'un, se separen les seves característiques mitjançant una barra. A continuació s'exposen diversos exemples: 2ESP 6R/5R: 2 espases, una d'elles amb 6 reblons i l'altra amb 5. PNY 4R*: punyal amb quatre reblons un o més d'un de plata. 3frag. BÇT Br.: tres fragments de braçalet de bronze.

JACIMENT	ALA: Fuente Álamo ALQ: Alquife ARG: El Argar BAO, BAJ, BA: La Bastida de Totana GAT: Gatas LOM: La Loma del Tio Ginés LOR: Lorca OFI: El Cabezo del Oficio RIN: El Rincón Almendricos ZAP: Zapata	
NÚMERO DE TOMBA	Numeració aràbiga	
TIPUS DE SEPULTURA	CI: cista UR: urna URD: dues urnes amb les boques enfrontades FO: fossa	
SUBTIPUS DE SEPULTURA	CI (cista)	CIL (cista de lloses) CIMP (cista de maçoneria) CIMx (cista mixta)
	UR ¹ (urna)	URF1 (urna forma 1) URF2 (urna forma 2) URF3 (urna forma 3) URF4 (urna forma 4) URF5 (urna forma 5)
	FO (fossa)	FOS (fossa simple)

¹ Totes les urnes estan documentades segons les formes que van estipular els germans Siret a la seva obra *Las Primeras Edades del metal en el sudeste de España* (1890).

		FOC (fossa composta)
AIXOVAR	CERÀMICA	F1 (forma 1) F2 (forma 2) F3 (forma 3) F4 (forma 4) F5 (forma 5) F6 (forma 6) F7 (forma 7) F8 (forma 8)
	METALLS (excepte ornaments)	ESP: espasa DIA: diadema ALB: alabarda DES: destral GAN: ganivet PNY: punyal PNY/GAN: punyal/ganivet PNX: punxó AGU: agulla
	ORNAMENTS	BÇT: braçalet AN: anell ARR: arracada
	FAUNA	AST: astràgal OVCA: ovicarpí MMND: mamífer talla mitjana no determinat MTARS: metatars TI: tibia

Taula 1. Sistema de codificació utilitzat a la base de dades.

Un cop finalitzada la base de dades amb el document Excel, es va considerar oportú utilitzar un *software* informàtic estadístic per tal de fer l'anàlisi, ja que “*la estadística nos permite reconocer diferencias, semejanzas, tendencias entre elementos, unidades, conjuntos y hasta poblaciones. No es demostrativa pero sirve como referente de contrastación. Con su uso podemos describir más objetivamente el nivel al que se establecen las asociaciones-disociaciones de los distintos complejos de una población en estudio*” (Lull i Estévez, 1986, p. 441).

Així doncs, es va copiar la base de dades inicial al programa *IBM SPSS Statistics*, un programa estadístic informàtic molt emprat en l'àmbit de les ciències socials que m'ha permès modificar dades, afegir variables, realitzar gràfics, taules de freqüència, anàlisis estadístiques descriptives i de components principals.

Des del primer moment, va ser necessari reflexionar sobre quines eren les qüestions que es volien resoldre; així es va considerar que calia més precisió amb la base de dades per obtenir més respostes i es va augmentar el nombre de variables per tal d'aconseguir-lo. Per exemple, per poder realitzar un gràfic i una taula de freqüències amb el nombre de cenotafis que tenien aixovar i els que no, va ser necessari crear una variable anomenada “Presència d'aixovar”. Així mateix, es van crear altres variables per realitzar el recompte del tipus de ceràmica que hi havia dipositada com a aixovar, quin tipus d'armes i útils van ser dipositats més freqüentment, etc. Així doncs, el nombre de variables es va veure incrementat fins a un total de 53 (*annex 2*).

3. CONTEXT HISTÒRIC I CULTURAL D'EL ARGAR

3.1. UBICACIÓ GEOGRÀFICA I TEMPORAL

L'inici de l'edat del bronze a la península Ibèrica està marcat per la decadència de les societats calcolítiques, cap a mitjans del III mil·lenni abans de la nostra era, mentre que la seva fi coincideix amb l'inici de l'activitat colonial fenícia al Mediterrani occidental, cap al 900 ANE. Aquest període es situa, doncs, entre el 2200 i el 900 ANE i es divideix en tres etapes: bronze antic (ca. 2200-1550 ANE) –on se situa el grup arqueològic d'El Argar–; bronze mitjà (ca. 1550-1300 ANE) i el bronze final (ca. 1300-900 ANE) (Lull *et al.*, 2013).

3.1.1. ÀREA CULTURAL

Ja des dels inicis de les investigacions sobre la cultura d'El Argar, es va plantejar la qüestió dels seus límits espacials. Es van obrir forts debats sobre la definició del territori argàric i les seves àrees d'influència, que es van prolongar durant anys (Siret i Siret, 1890; Tarradell, 1947; Arribas, 1967; Lull, 1983; González i Lull, 1987; Martínez, 1989).

Finalment, s'ha definit com a espai argàric aquell territori on es troben situats assentaments que compleixen amb el que s'ha anomenat 'norma cultural'. La caracterització d'una cultura arqueològica s'ha concretat tradicionalment en dos aspectes. En primer lloc, l'aparició reiterada de certes restes materials en una associació determinada i, en segon lloc, per "l'essència" d'aquella cultura en contraposició a conjunts materials posteriors i anteriors (Chapman *et al.*, 1987). Pel que fa a la norma cultural argàrica, es cristal·litza en quatre factors diferents:

- 1) El patró d'assentament: poblats situats en turons, amb possibilitat de defensa i domini de les vies de comunicació (Tarradell, 1950; Chapman *et al.*, 1987; Lull *et al.*, 2010 i 2015).
- 2) Urbanisme i formes constructives: poblats amb edificis rectangulars, quadrats o absidials (Lull, 1983) amb subestructures de pedra seca (Tarradell, 1950) situades en vessants aterassades i amb estructures de fortificació (De la Torre, 1978).
- 3) Nou ritual funerari: enterraments individuals, ocasionalment dobles i esporàdicament triples, en covetes, fosses, cistes o urnes situades dins dels poblats i sota les zones

d'habitatge (Chapman *et al.*, 1987; Chapman, 1991; Sanz del Cerro, 1994). Aixovars de riquesa desigual (Lull i Estévez, 1986).

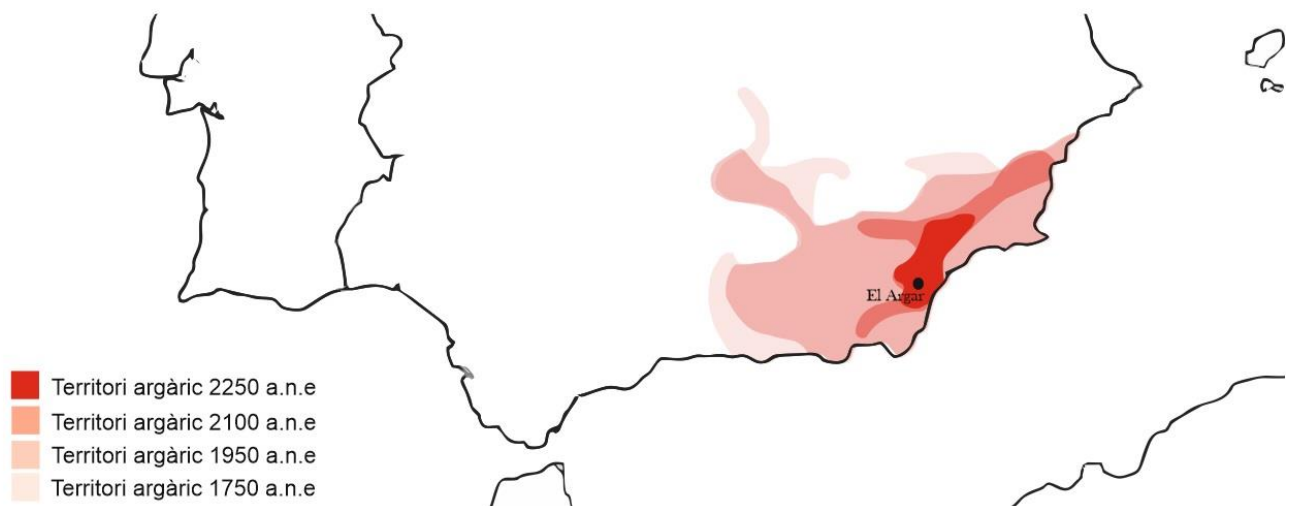
4) Utilització de certs artefactes ceràmics i metàl·lics amb una morfologia i tecnologia determinades: vuit formes pròpies de ceràmica amb els seus corresponents subtipus (Siret i Siret, 1890), de gran qualitat en el seu acabat però amb la quasi total absència de decoració (Chapman *et al.*, 1987), sis tipus de punyals i tres de destrals propis (Blance, 1971).

Així doncs, es defineix com a espai argàric aquell territori on es troben assentaments que compleixen amb la denominada norma cultural argàrica. L'aparició d'elements aïllats d'aquesta norma argàrica fora del seu territori cultural s'haurà d'interpretar dins del procés històric-cultural de la zona i del jaciment en concret (Chapman *et al.*, 1987).

Els germans Siret van reconèixer com a espai argàric la “*zona que se extiende a lo largo del Mediterráneo en una longitud de unos sesenta y cinco kilómetros y cuya parte media ocupa el límite entre las provincias de Almería y Murcia*” (Siret i Siret, 1890, p. 316). No obstant això, existia una altra postura que afirmava que la cultura d'El Argar es va estendre per gairebé tot l'àmbit de la península Ibèrica (Bosch Gimpera, 1932; Martínez Santa-Olalla *et al.*, 1947).

No va ser fins al 1947 que Miquel Tarradell va delimitar geogràficament la cultura d'El Argar. Va adoptar, bàsicament, l'àrea cultural suggerida pels germans Siret, però abastant també part de les províncies d'Alacant, Granada i Jaén (Tarradell, 1947; Arteaga, 1992; Molina i Cámara, 2009; Lull *et al.*, 2010). A més a més, va subratllar l'associació espacial necessària entre el focus cultural argàric i la zona minera del sud-est peninsular, fet que s'ha d'entendre en el marc explicatiu d'El Argar com una cultura metal·lúrgica (Chapman *et al.*, 1987).

L'extensió inicial del territori argàric, amb prou feines arribava a 2500 km², comprenent tan sols les terres baixes orientals d'Almeria i Múrcia. En la seva etapa de plenitud (cap al 1750 ANE) el territori argàric s'havia anat expandint progressivament fins a arribar a una extensió aproximada d'entre 33.000 – 35.000 km² (Lull *et al.*, 2009; Lull *et al.*, 2010; Lull *et al.*, 2014a i 2014b; Lull *et al.*, 2015b), ocupant les actuals províncies d'Almeria, Múrcia, Granada, Jaén, Ciudad Real i Alacant (Arteaga, 1992; Molina i Cámara, 2009, Lull *et al.*, 2010) (Mapa 1).

Mapa 1. Mapa de l'expansió del territori argàric des del seu inici ca. 2250 ANE fins al 1750 ANE (adaptat per Meritxell Álvarez).

Les societats del bronze antic a La Mancha (Bronze de las Motillas), a la vall del Guadalquivir i en el llevant (bronze valencià) van constituir els límits de l'expansió argàrica, tot i que alguns elements característics del sud-est (enterraments en àrees d'habitat, alguns ornaments i armes metàl·liques) van traspasar fronteres i van ser adoptades per altres societats peninsulars (Lull *et al.*, 2009), permetent establir relacions cronològiques (Schubart, 1976).

Tot i això, aquest fenomen que denominen “argarització” (Lull *et al.*, 2009), no va sorgir a la inversa, és a dir, l'adopció d'elements externs en l'àrea nuclear argàrica no va succeir, cosa que podria suggerir un rígid control polític i econòmic (Lull *et al.*, 2009).

3.1.2. MARC CRONOLÒGIC

La primera proposta cronològica per situar la formació social argàrica va ser publicada per Louis Siret (1913). Comprenia l'edat del bronze en el sud-est com el resultat de les invasions celtes que van ocupar aquesta zona de la península Ibèrica del 1200 al 800 ANE (Siret, 1913; Chapman *et al.*, 1987; González, 1994).

Aquestes dates, relativament tardanes, van ser modificades per diversos prehistoriadors al llarg del segle XX. P. Bosch Gimpera (1932) va proposar quatre períodes diferents per datar l'edat del bronze peninsular, i va establir que la fase plena del grup argàric corresponia al període o bronze II, amb una cronologia del 1700 al 1400 ANE (Bosch Gimpera, 1932). Tot i això, hi hauria una fase protoargàrica del 2000 al 1700 representada pels jaciments de Lugarico Viejo i Fuente Vermeja (bronze Ic) (Chapman

et al., 1987). Martínez Santa-Olalla (1947), en canvi, subdividia l'edat del bronze peninsular en dos grans entitats geogràfico-cultural: el bronze mediterrani (períodes I i II) i el bronze atlàntic (períodes III i IV). El grup argàric correspondria al bronze mediterrani II (Martínez Santa-Olalla *et al.*, 1947; González, 1994). Més endavant, P. Bosch Gimpera (1954) va datar la transició entre la cultura de Los Millares (calcolític) i la d'El Argar, entre el 1900 i el 1800. A partir d'aquesta data, va estructurar la seqüència argàrica en subfases de duració similar: Argar Ia (1800-1600 ANE); Argar Ib (1600-1400 ANE); i, la fase final de la cultura, Argar II (1400-1100/1000 ANE), mitjançant l'estudi dels jaciments de El Oficio, El Argar i Fuente Álamo respectivament (Bosch Gimpera, 1954; Chapman *et al.*, 1987; González, 1994).

B. Blance (1971) va distingir dues fases successives en el desenvolupament de la cultura d'El Argar: Argar A (1700-1400 ANE) i Argar B (1400-1200 ANE). Va situar l'inici argàric el 1700, mitjançant la seva connexió amb cultures centreeuropees, mentre que el final de la cultura la va situar cap al segle IX ANE, tot i que segons l'autora és difícil de definir per la falta d'elements culturals fins a l'arribada dels camps d'urnes (Blance, 1971; Chapman *et al.*, 1987).

Les datacions presentades per aquests investigadors, resulten polivalents i confuses. La seva metodologia basada en l'establiment de paral·lels morfològics de certs fòssils directors que consideren característics de la cultura es presenten massa subjectius i difícils de contrastar (Chapman *et al.*, 1987). El panorama cronològic argàric no va començar a definir-se, d'una forma més clara, fins a l'aplicació sistemàtica de la datació mitjançant C14 (Chapman *et al.*, 1987).

V. Lull (1983) va formular una nova proposta cronològica per al grup argàric. Remuntaria els inicis d'El Argar al 1900/1800 ANE, fent al·lusió a noves datacions realitzades a Almizaraque (Cuevas de Almanzora, Almería) (Lull, 1983; Chapman *et al.*, 1987; González, 1994). Tot i no tenir datacions radiocarbòniques fiables per als moments finals d'El Argar, va situar la seva fi, entorn el 1400-1300 ANE (Lull, 1983; González, 1994).

Mitjançant els resultats del seu estudi, va realitzar una crítica a la proposta de Blance i, per extensió, a altres investigadors que la van recolzar com Schubart (Chapman *et al.*, 1987) i Ruiz-Galvéz (González, 1994), ja que la seva proposta manifestava problemes de quantificació estadística que haurien conduït a conclusions errònies en les

associacions d'aixovars funeraris respecte als seus contenidors (Lull, 1983; Martínez, 1989; González, 1994).

En l'actualitat, tot i els estudis realitzats per Castro *et al.* (1993-94), que situarien el temps argàric entre ca. 2375/2350 i ca. 1525/1500 cal ANE², les datacions absolutes obtingudes en contextos d'assentament i funeraris, delimiten la persistència de la cultura d'El Argar en el període entre el 2200 i el 1550 cal ANE aproximadament (Lull *et al.*, 2010).

S'ha observat, a més a més, que aquest marc cronològic coincidiria *grosso modo* amb el sorgiment i la caiguda d'altres grups arqueològics que formen part de l'edat del bronze antic a Europa, l'Egeu, Egipte i Pròxim Orient (Lull *et al.*, 2009; Lull *et al.*, 2015b).

Per tant, a mode de conclusió, considerem que la cultura d'El Argar va prevaldre al sud-est de la península Ibèrica durant el període de l'edat del bronze antic, ca. 2200 fins al 1550 cal ANE. En aquest darrer moment, que es va donar després de segles d'expansió i domini, la societat argàrica va acabar entrant en crisi i desapareixent, donant pas a l'edat del bronze mitjà (1550-1300 ANE). El fet que molts assentaments argàrics presentin fases amb incendis permet proposar un final violent per aquesta cultura. No obstant això, “*descubrir si su final se debió a una revolución, a una pura disolución o incluso a una invasión es otro de los temas pendientes para la investigación prehistórica en el Sureste*” (Lull *et al.*, 2009, p. 241).

3.2. ORGANITZACIÓ SOCIAL I ECONÒMICA D'EL ARGAR

3.2.1. ASSENTAMENTS ARGÀRICS

El sorgiment de la cultura d'El Argar va comportar canvis en els models d'assentament, l'arquitectura, la subsistència, la producció d'objectes i les pràctiques funeràries (Lull *et al.*, 2010) respecte a la cultura precedent de l'edat del coure: Los Millares (Almería).

Els assentaments calcolítics, a finals del segle XXII cal ANE, van patir incendis i abandonaments i pocs d'aquests assentaments van ser reocupats a inicis de l'època

² La troballa d'algunes restes en alguns jaciments argàrics, han aportat dates que es situarien fora d'aquest interval, com els assentaments de La Ceñuela (2560 cal ANE), Fuente Álamo (ca. 2370 cal ANE) i Gatas (ca. 2360 cal ANE), fins ca. 1450 i 1400 cal ANE pel que respecta als nivells d'abandonament de Gatas i Fuente Álamo (Castro *et al.*, 1993-94; González, 1994).

argàrica. Ja amb la societat d'El Argar, hi ha un canvi de paradigma respecte a la ubicació dels assentaments. Els assentaments de gran extensió ubicats a les valls o terrasses fluvials varen ser substituïts ràpidament per nuclis més petits situats sobre turons escarpats amb condicions naturals per a la defensa i amb bona visibilitat per controlar el territori (Lull *et al.*, 2010 i 2015b).

Al llarg de tot el territori argàric, s'han distingit quatre tipologies d'assentaments depenent de la seva ubicació estratègica i dimensió (Lull *et al.*, 2015b). La primera tipologia és la dels anomenats assentaments en alçada, és a dir, poblats situats en turons elevats. En aquest grup, s'inclouen la majoria de centres de primer ordre, els quals s'estructuraven internament en funció d'una successió de terrasses artificials on s'erigien un gran entramat d'edificis de forma quadrada, rectangular o absidals (Lull, 1983). Normalment, la seva àrea habitada tenia una extensió d'entre 1 i 2 hectàrees, com és el cas de Fuente Álamo (Fig. 5), Gatas i El Oficio, a Almeria; La Almoloya i Monteagudo, a Múrcia; San Antón i Laderas del Castillo, a Alacant; i, Cerro de la Encina i Castellón Alto, a Granada (Lull *et al.*, 2015b). També hi ha dos assentaments molt més grans, com els de la vall de Guadalentín (Lorca i La Bastida), amb una superfície d'entre 4 i 5 hectàrees (Fig. 6) (Lull *et al.*, 2010 i 2015b).

Figura 5. Jaciment de Fuente Álamo, Almeria (ASOME).

Figura 6. Jaciment de La Bastida de Totana, Múrcia (ASOME).

La segona tipologia és constituïda per emplaçaments estratègics en alçada, però de dimensions més reduïdes, d'unes 0,5 hectàrees, com Barranco de la Viuda, Cerro de las Viñas o Tira del Lienzo a Múrcia (Fig. 7). La particularitat d'aquests assentaments és que tenen una ubicació més estratègica, motiu pel qual s'ha considerat que podrien

haver estat concebuts com a llocs de defensa o de control econòmic al servei d'assentaments més grans (Lorca o La Bastida) (Lull *et al.*, 2010 i 2015b; Cámara i Molina, 2011).

Figura 7. *Jaciment de Tira del Lienzo, Múrcia (ASOME).*

Per altra banda, en contraposició als assentaments en alçada, existeix un tercer tipus d'assentament. Els poblats en pla, com els d'El Rincón de Almendricos (Fig. 8), La Loma del Tío Ginés o Los Cipreses a Lorca, consten d'un nombre reduït de cases disperses i no posseeixen estructures defensives (Ayala, 1991; Lull *et al.*, 2010). La seva orientació econòmica era, principalment, agropecuària i, probablement, gran part de la seva producció era transportada i centralitzada en els grans assentaments en alçada (Cámara i Molina, 2011; Lull *et al.*, 2015).

Figura 8. *Jaciment d'El Rincón de Almendricos, Lorca (Lull et al., 2010).*

Per acabar, el quart tipus d'assentament. Aquests estaven situats en emplaçaments costaners, construïts directament en el litoral, com l'Illa de Banyets (Alacant) (Fig. 9) o Punta de los Gavilanes (Múrcia) (Lull *et al.*, 2015), els quals probablement van tenir un

paper rellevant en les rutes de comunicació i van proporcionar l'accés a certs recursos marins.

Figura 9. *Illeta dels Banyets, Alacant (MARQ).*

Cal destacar que, des del punt de vista geoeconòmic, s'observa una relació inversa entre les dimensions dels assentaments i el potencial agrícola (Lull *et al.*, 2009); és a dir, els assentaments més grans i amb un nombre més elevat de població, no tenien grans extensions de terra cultivable en comparació amb els poblats situats en pla i un nombre més reduït de població. Aquesta circumstància deixa oberta la possibilitat que les comunitats disperses per les terres baixes proveïssin de productes agrícoles als poblats en alçada (Lull *et al.*, 2009).

3.2.2. ECONOMIA

Producció de subsistència

L'àrea cultural argàrica, a causa de les diferents tipologies d'assentaments, inclou diversos ecosistemes.

Tots els assentaments en alçada, independentment de la seva ubicació en regions àrides litorals i prelitorals (Almería, Múrcia o Alacant) o en les comarques interiors més humides (Granada i Jaén), es caracteritzen pel predomini d'ordi sobre qualsevol altra espècie vegetal, arribant a representar fins el 90% de les llavors recuperades (Castro *et al.*, 1999c; Lull *et al.*, 2009 i 2010). El blat també es troba present en la majoria d'assentaments, però només representa entre un 1% i un 9% de les espècies cultivades, a excepció dels poblats granadins del Cerro de la Virgen i Castellón Alto, on la proporció d'ordi i blat es troba invertida (Lull *et al.*, 2009 i 2010). Els llegums (llenties, pèsols i, sobretot, faves) amb prou feines arriben al 2% de les llavors. També es constaten, puntualment, llavors de lli, així com olives, raïm i figues, tot i que encara no se sap amb certesa si aquests fruits es conreaven o no (Lull *et al.*, 2009 i 2010).

El predomini de l'ordi ha plantejat que l'agricultura de finals de l'època argàrica va girar entorn d'un monocultiu extensiu d'aquest cereal (Ruiz *et al.*, 1992; Lull *et al.*, 2009 i 2010). Cal tenir present que el monocultiu cerealista comporta riscos inherents a qualsevol estratègia contrària a la diversitat biològica (plagues, esgotament del sòl, entre altres). Tot i això, l'ordi és un cereal resistent a condicions àrides i pot créixer en sòls amb nivells de fertilitat moderats o baixos i, per tant, el seu cultiu seria una alternativa factible si és necessari alimentar a una població nombrosa o es vol satisfer una elevada demanda d'excedents (Lull *et al.*, 2009).

El cultiu massiu d'ordi en règim de secà va implicar la desforestació de grans extensions de terra, i, a més a més, va contribuir a la salinització del sòl. En suma, l'explotació agrícola argàrica podria haver marcat un fet destacat en la degradació mediambiental de les terres baixes del sud-est (Castro *et al.*, 1999c).

Per altre costat, les conseqüències d'un consum alimentari centrat bàsicament en l'ordi, probablement va ser poc favorable per a la salut dels membres de les poblacions argàriques. Aquest fet explicaria els resultats d'alguns estudis osteològics on s'han observat nombrosos indicis de malnutrició, anèmia i taxes tan elevades de mortalitat infantil (Kunter, 1990; Buikstra *et al.*, 1992; Castro *et al.*, 1995; Lull *et al.*, 2009).

Fent referència a assentaments de les terres baixes de Múrcia, situats a la plana, com El Rincón de Almendricos (Ayala, 1991) i La Loma del Tío Ginés (Martínez, 2000) es mostra un patró diferent de llavors recuperades. En aquests casos, la proporció de llegums respecte a cereals és significativament més alta. Així doncs, les diferències entre els assentaments grans en turons estratègics i els poblats de les terres baixes van afectar els seus respectius potencials de producció agrícola, i a la seva capacitat d'emmagatzemar i processar les collites. Així, mentre les terres de cultiu s'estenien per les terres baixes on hi havia petits poblats i granges, els grans assentaments en alçada s'orientaven principalment a acumular i processar productes cerealístics (Lull *et al.*, 2010).

En relació a d'altres recursos alimentaris, la ramaderia presenta un patró bastant homogeni en tot el territori argàric. La ramaderia bovina i ovicaprina va tenir una importància similar, que variava entre el 30% i el 50%, mentre que la porcina va jugar un paper més secundari (Castro *et al.*, 1999c). Pel que fa a la ramaderia equina, també va tenir un paper secundari degut a la seva utilització com a força de treball encara no

generalitzada. No obstant això, en jaciments com el Cerro de la Encina i Peñalosa s'han documentat una gran quantitat d'ossos de cavall (Castro *et al.*, 1999c).

D'altra banda, cal destacar, que la caça i la pesca van exercir un paper marginal en les estratègies de subsistència (Lull *et al.*, 2009), tot i que en el jaciment de Gatas s'han trobat restes faunístiques i malacològiques que quasi quintuplicaven els trobats a la part baixa (Castro *et al.*, 1999c; Lull *et al.*, 2010).

Metal·lúrgia i indústria lítica

En comparació a l'edat del coure, s'ha observat que els assentaments argàrics van reduir l'ús de matèries primeres lítiques de procedència no local, encara que això suposés fabricar útils menys productius o eficaços que els que es podrien haver fabricat amb matèries primeres al·lòctones (Lull *et al.*, 2009). Això va provocar que la majoria d'assentaments es dediquessin a l'explotació de recursos disponibles en un territori d'entre 100 km² i 500 km² (Lull *et al.*, 2010) i, al mateix temps, va inhibir l'intercanvi de matèries primeres relacionades directament amb la fabricació d'útils d'ús quotidià. Una pràctica que va ocasionar diferències entre territoris veïns en termes de productivitat (Lull *et al.*, 2010).

Les prospeccions geoarqueològiques i les anàlisis petrogràfiques sobre eines de pedra i recipients ceràmics han permès delimitar els territoris econòmics controlats per assentaments centrals en alçada (Risch, 2002; Castro *et al.*, 1999c). La majoria de matèries primeres processades en els tallers argàrics, com per exemple els còdols, eren transportats des de les valls fins als assentaments en alçada, els quals prioritzaven les consideracions defensives i estratègiques a la proximitat dels territoris on es generaven els recursos bàsics (Lull *et al.*, 2010). Per tant, una part de la població es dedicava al transport, durant diversos quilòmetres, d'aquestes matèries primeres per tal de portar-les als poblats en alçada per procedir a la fabricació de molins, percussors, allisadors i esmoladors, entre altres útils (Lull *et al.*, 2009).

En aquests assentaments centrals, però, amb prou feines existeixen evidències dels primers estadis de producció del treball metal·lúrgic (mineria i reducció) i tampoc s'han trobat evidències de la talla de sílex. De fet, en assentaments com El Argar o Fuente Álamo s'han trobat dipòsits amb dotzenes de làmines de sílex per a la producció de dents de falç llestes per substituir els components gastats, però no han aparegut nuclis o

restes de talla (Risch, 2002). Aquest fet permet suposar que l'organització de la producció metal·lúrgica i lítica tallada estava centralitzada, i els productes acabats, necessaris per a gran quantitat d'activitats, eren distribuïts a través de circuits interterritorials (Lull *et al.*, 2009).

La resta de tasques relacionades amb la metal·lúrgia, com ara tasques de mineria, reducció i obtenció de lingots de metalls es van concentrar, per tant, en jaciments molt específics. Un exemple d'això seria l'assentament de Peñalosa, on s'ha evidenciat una producció massiva de coure (Contreras, 2000). Tot seguit, es traslladava el metall a un petit ventall d'assentaments centrals, com El Argar, Lorca o La Bastida (considerats centres polítics i econòmics regionals) que tenien tallers específics a càrrec d'un reduït nombre d'especialistes que tenien els mitjans instrumentals (gresols, motlles, encluses, martells, esmoladors) necessaris per realitzar la fosa, forja, acabat i manteniment dels útils, armes i ornaments (Lull *et al.*, 2009). A vegades, hi havia assentaments de rang secundari, com el cas de Fuente Álamo, on es transformaven objectes sense forma en productes manufacturats (Risch, 2002; Lull *et al.*, 2010).

Així doncs, la metal·lúrgia argàrica manifesta una clara centralització de la producció i un control estricte i restringit de la distribució, l'ús i el consum (amortització funerària) d'objectes metàl·lics (Lull *et al.*, 2009). La població rural dels poblats en pla proporcionaria gra, matèries primeres i, possiblement, mà d'obra als assentaments principals situats en alçada, una pràctica que es podria definir com a forma de tribut i dependència, ja que els grups de les terres baixes depenien dels assentaments centrals per obtenir determinats productes manufacturats, com per exemple, farina, teixits, útils de metall i/o sílex (Lull *et al.*, 2009). De fet, la distribució desigual de productes metal·lúrgics en els contextos funeraris (Lull i Estèvez, 1986) i en les àrees d'habitació dels assentaments, demostraria que el control de la metal·lúrgia seria un dels punts forts de la classe dominant argàrica per mantenir la seva posició.

A més a més, el fet de trobar estructures de producció i emmagatzematge localitzades en assentaments principals i en algunes zones fortificades dependents d'aquests, també apunten que aquests recursos es van centralitzar, transformar i distribuir a nivell supradomèstic (Lull *et al.*, 2009).

Terrisseria

La ceràmica ha sigut un dels principals objectes d'estudi de la societat argàrica des del seu descobriment per Henri i Louis Siret a finals del segle XIX (Siret i Siret, 1890). Representa una de les característiques definitòries del grup argàric, junt amb la ubicació dels assentaments i la pràctica del ritual d'enterrament dins del poblat i sota el terra de les cases. Les tipologies ceràmiques argàriques van perdurar durant 650 anys aproximadament (ca. 2200-1550 cal ANE) pràcticament sense innovacions en tot el territori argàric i en contextos d'amortització social, d'habitació i funeraris.

Els germans Siret van proposar la primera tipologia de ceràmica en la seva obra *Las Primeras Edades del Metal en el Sudeste de España* (Fig. 10), mitjançant l'anàlisi descriptiu dels recipients recuperats a la necròpolis epònima d'El Argar (Siret i Siret, 1890). Van definir 8 formes ceràmiques diferents a partir de característiques morfològiques (Siret i Siret, 1890), proposant alguns subtipus segons les diferències formals o les dimensions (Molina, 2015).

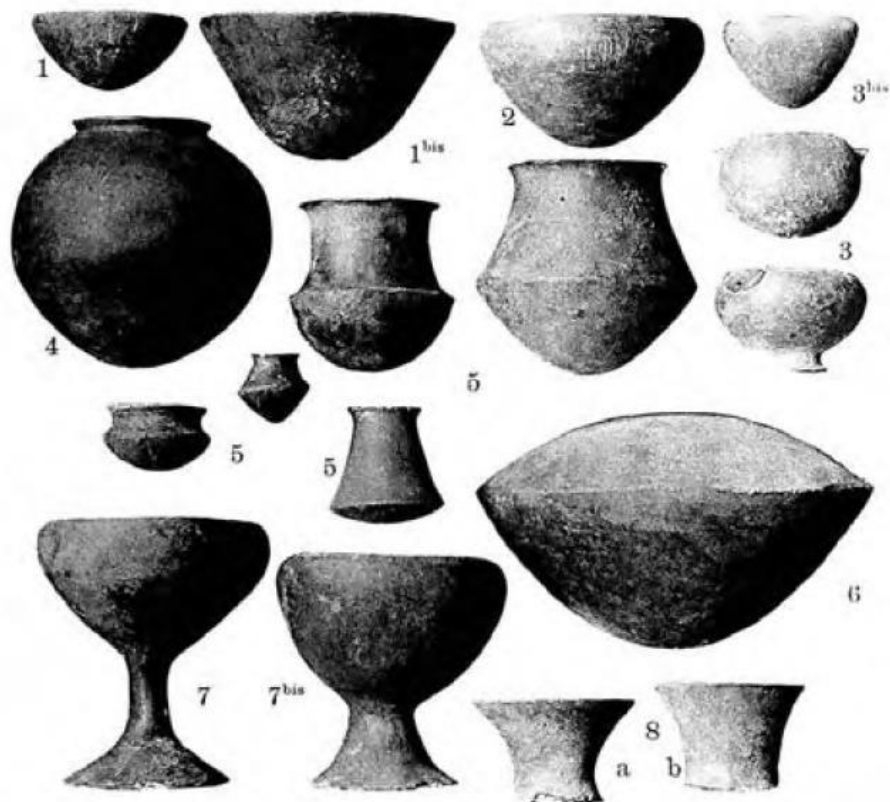

Figura 10. Tipologia de ceràmica argàrica proposada pels germans Siret. Làmina XVIII extreta de Siret i Siret (1890).

Aquesta proposta, tot i que es limita als recipients de la necròpolis d'El Argar i barreja criteris morfològics i mètrics, ha sigut i continua sent un referent en l'ordenació de la

ceràmica argàrica (Lull, 1983). Mitjançant les excavacions sistemàtiques del segle XX de jaciments com Fuente Álamo, Gatas, Peñalosa, La Bastida, etc. i la inserció de tècniques estadístiques en els projectes d'investigació, s'ha enriquit la proposta tipològica dels germans Siret (Molina, 2015).

El present treball ha pres com a referència la proposta de classificació de Henri i Louis Siret, matisada per V. Lull, ja que respecta la proposta dels germans Siret i la complementa d'acord amb l'anàlisi estadística dels paràmetres definitoris de cada forma (Lull, 1983):

Forma 1

Bol de forma simple, parets corbes, vora recta o sortint (marcat pel perfil interior), que presenta el diàmetre màxim en el terç superior de la peça i que coincideix amb el diàmetre de la boca. Lull (1983) defineix dos tipus d'aquesta forma: tipus 1A, bols de casquets esfèrics; tipus 1B, bols parabòlics.

Forma 2

Bol de forma simple, parets corbes i vora reentrant (perfil interior) i que presenta el diàmetre màxim en el terç superior. Lull (1983) presenta cinc subtipus: 2A1 i 2A2 (bols de casquet esfèric); i 2B1, 2B2 i 2B3 (bols parabòlics), sent el subtipus 2B3 les urnes més característiques d'enterrament.

Forma 3

Olla de forma simple, parets corbes i vora reentrant, amb un diàmetre màxim en el terç mitjà de la peça. Lull (1983) defineix dos tipus diferenciats per l'esveltesa de les peces: tipus 3A (urnes esfèriques), amb tres subtipus 3A1, 3A2 i 3A3; i tipus 3B (urnes ovoïdes) amb dos subtipus: 3B2 i 3B3.

Forma 4

Olla de forma simple, parets corbes i vora exvasada. Aquesta forma és la més comuna com a urna d'enterrament i només presenta un sol tipus, però s'han documentat moltes varietats en funció de les dimensions de la peça. Per aquest motiu, Lull (1983) estableix tres grups: grans, mitjanes i petites sense significança estadística com per definir tipus i subtipus.

Forma 5

Olla carenada de vora exvasada. Forma composta: el cos superior de tendència cilíndrica o troncocònica i, el cos inferior, a partir d'una forma simple 1 o 2, tant parabòlic com de casquet esfèric. Existeixen excepcions on el cos inferior arriba quasi a la forma 3 o 4.

En aquest cas Lull no defineix cap tipus o subtipus, però a partir de la seva anàlisi en context d'habitació i funerari observa formes 5 amb forma aplatada i oberta (contextos d'habitació); formes 5 més allargades i grans (urnes funeràries) o formes 5 més esveltes i tancades (aixovar funerari), sent aquestes últimes, les úniques amb certa significació estadística (Lull, 1983).

Forma 6

Olla bicònica de vora reentrant. La carena, a diferència de la forma 5, es localitza a la meitat superior del cos. Apareix fonamentalment com a aixovar funerari. Lull (1983) va proposar dues tendències: olles lenticulars de carena insinuada i olles bicòniques de carena àmplia.

Forma 7

Copa argàrica. Forma composta: cos superior, generalment una forma 2, tot i que existeixen excepcions de forma 1 i de la 3; cos inferior, una peanya llarga o curta, de fust cilíndric o prismàtic. La copa pot portar decoració en la seva paret interna.

Forma 8

Vas de parets rectes o còncaves de tendència troncocònica i forma simple. En algunes ocasions deriva de les forma 7, amb la reutilització del peu de la copa. Lull (1983) distingeix dos tipus: forma 8a, peu de copa reutilitzat; forma 8b, vas fabricat expressament.

3.2.3. POLÍTICA I IDEOLOGIA

La Cultura d'El Argar s'ha considerat la primera societat classista i estatal de la península Ibèrica. La complexitat dels patrons d'assentament, l'escala de determinades activitats econòmiques i les marcades diferències observades en el registre funerari han portat a diversos investigadors a plantejar-se la societat argàrica com una estructura

política estatal (Lull i Estévez, 1986; Schubart i Arteaga, 1986; Contreras *et al.*, 1995; Lull i Risch, 1995; Arteaga, 2000; Cámara, 2001).

El 1962, l'antropòleg Elman Service va definir quatre tipologies successives de societats, entre les quals es troben les prefectures i els estats. Pel que fa a les prefectures, va determinar que estaven marcades per la jerarquia i les desigualtats i, a més a més, les activitats socials, polítiques i religioses estaven centralitzades en mans dels caps, els quals s'encarregaven de redistribuir els béns de consum, resultat de l'especialització (Service, 1962). Tanmateix, va diferenciar la prefectura de l'Estat. En el cas de l'Estat, no variaria en excés de les prefectures. L'única diferència seria que en un Estat, es faria ús de la força institucionalitzada per mantenir el poder dels líders i el d'un govern burocràtic al seu servei (Service, 1984; Celdrán i Velasco, 2014).

Inicialment, Lull (1983) va defensar El Argar com una prefectura amb indicis d'explotació. No obstant això, mitjançant el seu estudi estadístic sobre el conjunt funerari va ampliar la seva proposta i va apostar per l'estatalitat (Lull i Estévez, 1986), argumentant l'especialització laboral, el desplaçament de la força de treball del camp a les mines, i el sorgiment de sistemes d'acumulació i riquesa com a símptomes de desigualtat.

Els assentaments centrals, com per exemple Fuente Álamo o Gatas, acumulaven una part important dels excedents de producció, els mitjans i la força de treball. Aquest fet es manifesta en la normalització dels productes ceràmics i metal·lúrgics i en la seva circulació i usos restringits, reservats (sobretot els ítems metàl·lics) a la classe dominant (Lull i Risch, 1995; Lull, 1997). Aquest control social exercit des dels inicis d'El Argar sobre els recursos i productes metàl·lics, podria haver sigut un factor econòmic (propietat de mitjans de producció) i coercitiu (propietat d'armes) decisiu, i el punt de partida del desenvolupament d'una societat cada cop més desigual (Lull, 1983).

Aquesta desigualtat s'observa sobretot en el registre funerari. Lull i Estévez (1986) van distingir, mitjançant l'anàlisi estadística d'artefactes dipositats com a aixovar en tombes individuals, cinc categories relacionades amb tres classes socials. La classe dominant (categories 1 i 2 de l'aixovar) formada aproximadament pel 10% de la població (Lull *et al.*, 2015). Es tractaria de personatges amb direcció efectiva de la comunitat, que gaudirien de tots els privilegis i tindrien els aixovars més rics: armes especialitzades de caràcter ofensiu com les alabardes i les espases (assignades sempre al sexe masculí),

objectes d'or i plata, ceràmica i diadema (assignada a les dones) (Lull i Estévez, 1986). Aquest 10% de la població no dubtaria en recórrer a la coerció física per tal de mantenir els seus privilegis.

Per sota, es situarien els membres de ple dret de la comunitat (categoria 3) que representarien, aproximadament, el 50% de la població i el seu aixovar funerari estaria compost per punxó/ganivet/ceràmica per les dones i punyal/destral/ceràmica pels homes (Lull i Estévez, 1986). Finalment, en l'últim estament, hi hauria els servents, esclaus i captius (categoria 4 i 5) que representarien el 40% de la població i el seu aixovar podria estar compost per vasos ceràmics i algun ítem metàl·lic en el cas dels servents, i una ofrena funerària testimonial o, sovint, res pels esclaus i/o captius (Lull i Estévez, 1986).

El sistema social argàric es va basar en relacions de parentiu, deduïbles a partir de les associacions d'individus que comparteixen els contextos funeraris i del sistema de transmissió hereditària (Lull, 1997; Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94). Només les ofrenes funeràries ens informen que existeix un grup d'individus que atresoren majors valors socials materials i controlen la societat al marge de la riquesa qualitativa de les cases en les quals van ser enterrats. Aquest fet suggereix la pràctica de la coerció psíquica i física institucionalitzada (Lull i Risch, 1995; Lull, 1997), és a dir, la classe dominant en tenia prou amb fer ús de la força per controlar-ho tot. La uniformització de la ceràmica, dels ítems metàl·lics i de les pràctiques funeràries serien un clar exemple dels efectes de la imposició subjectiva d'aquesta part de la societat.

3.3. EL MÓN FUNERARI DE LA CULTURA ARGÀRICA

3.3.1. CARACTERÍSTIQUES GENERALS

Una de les característiques més rellevants de la societat argàrica és la ubicació de les seves necròpolis. Tots els assentaments argàrics van compartir el mateix ritual funerari caracteritzat per la pràctica d'inhumacions dins dels poblats i sota l'àrea habitada (Lull *et al.*, 2014a), tot i que en diverses ocasions s'han documentat sepultures encastades en els murs o, inclús, en zones lliures entre habitacions (González *et al.*, 1992; Martínez *et al.*, 1996; Lull, 1997-98). D'aquesta manera, i, en contraposició a les èpoques anteriors, la vida i la mort formen part del mateix paisatge quotidià (Montón-Subías, 2010).

Aquesta particularitat només va ser compartida a la península Ibèrica del II mil·lenni per comunitats argàriques i per les poblacions de la zona d'influència argàrica que probablement es trobaven sota el seu control (Lull, 1997-98).

El sistema d'enterrament de la cultura d'El Argar contrasta amb el sistema habitual en el sud-est de la península Ibèrica durant el III mil·lenni, el qual es basava en la utilització de sepulcres col·lectius d'inhumació, que podien o no estar associats a poblats fortificats (Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2009). Aquestes tombes col·lectives que apareixien a mode d'ossaris sense diferenciació individual i disseminades pel territori es consideren característiques de societats segmentàries de tipus igualitari (González *et al.*, 1992); tot i que també solen interpretar-se com unitats funeràries gentilícies demarcadores de llinatges diferenciats (Chapman, 1981), fet que suggeriria que els individus cobraven identitat social per ser membres efectius (o associats) d'una línia de descendència determinada (Lull, 1997-98).

La cultura d'El Argar, en canvi, inaugura la integració dels espais funeraris a l'interior dels assentaments i generalitza l'ús de sepultures individuals. Encara que, en ocasions, s'han documentat sepultures dobles i, excepcionalment, triples (González *et al.*, 1992; Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2009; Lull *et al.*, 2014a).

La societat argàrica utilitzava quatre tipologies diferents de contenidors funeraris per enterrar els seus morts: covetes, fosses, cistes i urnes. Les covetes són petites cavitats excavades artificialment i que tenen o poden tenir una llosa com a tanca (Fig. 11); les fosses acullen el cos del cadàver directament i, a vegades, pot està delimitat amb pedres (Fig. 12); les cistes són estructures fetes amb lloses de pedra (calcaria, pissarra, etc.) o murs de maçoneria coberts amb plaques del mateix material on es dipositava el cos (Fig. 13); i, per últim, les urnes o *pithoi*, atuellts col·locats generalment de costat (Fig. 14), amb lloses rodones de pedra que feien la funció de tapa (Lull, 1997-98).

Figura 11. Tomba en coveta excavada a Peñalosa (Contreras et al., 1997, p. 131).

Figura 12. Enterrament en fossa. Tomba BA-12 de La Bastida (ASOME).

Figura 13. Enterrament en cista. Tomba núm. 3 de Los Cipreses (Museu Arqueològic de Lorca).

Figura 14. Enterrament en urna. Tomba BA-21 de La Bastida (ASOME).

La sepultura en coveta es considera el primer tipus d'enterrament argàric, ja que les datacions més altes corresponen a aquest tipus d'enterrament (ca. 2200-1700 cal ANE), seguit de les cistes (ca. 2050-1550 cal ANE) i, posteriorment, les fosses (ca. 2000-1550 cal ANE) i les urnes (ca.1940-1550 cal ANE). Les fosses s'utilitzarien de forma desigual i s'alternarien amb l'ús de les cistes preferentment en les zones de l'interior del territori argàric. En canvi, les cistes i les urnes constituïrien, a partir del ca. 1940 cal ANE, els contenidors funeraris més utilitzats en l'extrem del sud-est peninsular (Castro *et al.*, 1993-94; Lull, 1997-98).

En referència als cadàvers, eren dipositats en posició flexionada i, en general, en decúbit lateral o en posició sedent (Lull, 1997-98) amb el cap orientat cap al sud o l'oest. Aquesta posició demostra que entre el moment de la mort i la seva introducció a la tomba va passar el temps suficient perquè el *rigor mortis*, que normalment dura unes 48 hores, no impedis flexionar el cadàver (Montón-Subías, 2010).

A més de les inhumacions individuals, hi ha un cert nombre de tombes amb dos individus: dos adults, un adult i un infantil, o dos infants. Mitjançant l'anàlisi antropològica realitzada als cossos dipositats en aquests enterraments dobles (Kunter, 1990; Buikstra *et al.*, 1990) s'ha constatat que aquestes tombes, generalment contenien individus dels dos sexes, i, excepcionalment, dos individus del mateix sexe. En tots els casos, hi ha una distància cronològica de dues o més generacions entre els dos inhumats, sent, normalment, el cos femení més antic que el masculí. En conseqüència, el vincle entre els dos individus sembla ser el de filiació (Lull, 1997-98) en comptes del matrimonial, com van suggerir inicialment els germans Siret (1890).

Això indica, potser, que les dones podrien haver tingut un paper fundador en les relacions de parentiu, un vincle de filiació que es transmetria de mares a filles-fills, més

compatible amb els principis de matrilinealitat/matrilocalitat que patrilinealitat (Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2009). No obstant això, també s'ha acceptat certs casos d'avunculocalitat mitjançant la troballa d'enterraments dobles on el primer individu inhumat era masculí. De ser així, doncs, l'home inhumat en primer lloc correspondria a la figura del germà de la mare, que tot i ser home, podria posseir importants atribucions en estructures parentals de matrilingatge (Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2004).

Aquesta teoria de la societat argàrica, on les relacions de parentiu es basarien en principis de matrilinealitat, prendria força amb els resultats dels estudis comparatius de les mesures cranials procedents del jaciment d'El Argar realitzats per J.E. Buisktra i L. Hoshower (Castro *et al.*, 1995). Mitjançant les observacions mètriques realitzades pel Dr. Jacques (Siret i Siret, 1890) i Kunter (1990), van veure que la variabilitat femenina era aproximadament cinc cops menor a la masculina. Aquesta diferència indicaria que la mobilitat de les dones era molt inferior a la dels homes o, dit d'una altra manera, les dones romanien tota la seva vida en el lloc on havien nascut, mentre que els homes canviaven de residència, probablement, al contraure matrimoni (Castro *et al.*, 1995; Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2009).

Un altre aspecte rellevant de la societat argàrica relacionada amb el món funerari és l'elevada taxa de mortalitat infantil. En el jaciment de La Bastida, per exemple, el 40% de tombes descobertes són cadàvers infantils. Un de cada dos, havia mort abans de complir l'any de vida i la màxima freqüència de defunció es troba entre els 9 i els 18 mesos, seguida pels nounats i els perinatals (Lull *et al.*, 2015b). L'explicació a aquesta mortalitat infantil es pot deure al fet que, segons les anàlisis químiques realitzades a aquest segment de la població, després d'haver fet l'any i mig de vida, el bebè ja no s'alimentava amb la llet materna, augmentant així els problemes de salut, ja que deixava de beneficiar-se dels nutrients i les defenses de la llet materna. Aquesta dada resulta sorprenent, tenint en compte que el canvi a una dieta sòlida en les societats no occidentals i preindustrials es sol donar entre els 2 i 3 anys, no a l'any i mig de vida (Lull *et al.*, 2015b).

Un cop superada la infància, el risc de morir durant la joventut era relativament baix, tot i l'alimentació deficient que han demostrat les anàlisis realitzades en la població argàrica de Gatas (Almería), on aquest segment de la població tenia una dieta basada quasi exclusivament en ordi i ingeria molt poques proteïnes (Lull *et al.*, 2015b).

La majoria d'esquelets recuperats de les necròpolis argàriques es troben entre els 20 i els 35 anys, i pocs individus arribaven als 60. Aquesta situació demogràfica, probablement, va afectar en major mesura a les dones. La disminució del període de lactància i l'elevada mortalitat infantil van tenir conseqüències nefastes, ja que l'increment de la població es va aconseguir en detriment del seu cos i de la seva salut (Lull *et al.*, 2015b).

En contraposició, la classe dominant gaudiria, en termes generals, d'una major esperança de vida. Segurament, perquè realitzaria menys esforços físics i mecànics, tindrien la possibilitat de dur una dieta més equilibrada, variada i de millor qualitat i residirien en zones del poblat menys aglomerades (acròpolis) que la resta dels habitants del poblat (Lull *et al.*, 2015b).

Un altre fet destacable de les necròpolis argàriques és el nombre sorprenentment baix de tombes documentades en relació a les diferents estimacions demogràfiques sobre el nombre d'habitants dels poblats argàrics, la qual cosa apunta que no tothom devia enterrar-se (Chapman, 1991). En les necròpolis argàriques hi ha representats individus d'ambdós sexes i de totes les edats, però, tot i això, una part indeterminada de la població no apareix reflectida en el registre funerari (Lull *et al.*, 2014a). Els individus adults i ancians apareixen homogèniament distribuïts en tot el lapse temporal del món argàric a excepció de l'última etapa (ca. 1650-1500 cal ANE), en canvi, no apareix cap enterrament anterior al ca. 2000 cal ANE que correspongui a individus infantils o subadults (Castro *et al.*, 1993-94). Així doncs, no es pot garantir que la població infantil i juvenil gaudís del dret d'enterrament en les fases més antigues d'El Argar. Aquesta circumstància pren més rellevància quan s'observa que gran part dels individus preadults van ser inhumats en urnes, un tipus de contenidor funerari que no es va generalitzar fins al ca. 1940 cal ANE (Castro *et al.*, 1993-94). Un altre fet que explicaria aquest nombre relativament baix de tombes seria la troballa d'ossos humans digerits per cànids a jaciments com Fuente Álamo, que podria indicar que cert nombre de cadàvers eren exposats a l'exterior dels poblats, potser com a una altra pràctica funerària no reconeixible arqueològicament (Lull *et al.*, 2014a).

Des dels inicis de les investigacions en assentaments argàrics, s'han plantejat diverses teories que intenten explicar el motiu pel qual la societat argàrica s'enterrava a l'interior dels poblats i sota el terra de les cases o edificis públics. En referència a per què

s'enterraven a l'interior dels poblats, s'ha considerat que aquest fet podria estar motivat pel fet d'evitar que les tombes de certs avantpassats fossin profanades pels enemics. Altres hipòtesis plantegen que les persones enterrades en cada recinte, per exemple un taller on es treballava el metall, van mantenir en vida un vincle estret amb aquell espai; una relació que la tomba s'encarregava de recordar permanentment i que servia perquè parents i descendents fessin valer certs drets. Per últim, hi hauria la possibilitat que les persones inhumades conformessin la totalitat d'un grup social que compartia llinatges ancestrals. Potser, la població enterrada seria l'única amb dret a identificar-se com a membre d'aquella comunitat, excloent a tots aquells membres que no compartissin el mateix passat comú (Castro *et al.*, 1993-94; Montón-Subías, 2010; Lull *et al.*, 2015b).

D'altra banda, a la franja litoral del territori argàric, s'han documentat enterraments mancats de restes òssies amb o sense aixovar, anomenats cenotafis. Aquest tipus d'enterrament resulta enigmàtic i curiós, ja que segueixen el mateix ritual funerari que els enterraments argàric normals, amb la diferència que a l'interior de la tomba no apareix el cadàver del difunt.

Inicialment, es van plantejar que l'absència del cadàver es devia a l'acidesa del terreny i, conseqüentment, a una mala conservació de les restes òssies. Un cop es van realitzar estudis sedimentològics, es va constatar que les tombes no havien estat saquejades ni alterades i finalment es van acceptar que es podria tractar de cenotafis dedicats a la memòria de persones mortes en indrets llunyans, com ara mercaders o guerrers, els cossos dels quals resultava impossible retornar al poblat (Martínez *et al.*, 1996; Ramallo, 2003; Lull *et al.*, 2015b). No obstant això, tampoc es pot descartar la possibilitat que es tractin de tombes ocupades transitòriament per un cadàver fins que aquest va ser inhumat en un altre lloc, en el marc d'un ritual més complex i minoritari (Lull *et al.*, 2015).

3.3.2. AIXOVAR FUNERARI

L'aixovar associat freqüentment als cadàvers és una font informativa bàsica per al coneixement de la materialitat argàrica. Ha sigut precisament en els contextos funeraris on s'han impulsat les primeres línies d'investigació per al coneixement de les relacions socioeconòmiques i polítiques d'El Argar. La possibilitat d'associar aixovars a individus determinats en un elevat nombre de casos (recordem que durant l'etapa

argàrica els enterraments eren majoritàriament individuals), ha afavorit la realització d'anàlisis estadístiques que ens apropin al coneixement de l'organització social argàrica (Lull *et al.*, 2009). El primer estudi realitzat va ser el de Lull i Estévez (1986), que a partir de la seva anàlisi sobre 396 sepultures individuals, va establir cinc categories d'aixovar associades als tres nivells de l'estructura social argàrica: membres de la classe dominant, membres de ple dret de la comunitat i individus en règim de servitud o esclavatge (Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94; Lull, 1997-98; Lull *et al.*, 2015a i b).

CATEGORIES SOCIOECONÒMIQUES	CATEGORIES D'AIXOVAR
Primera categoria. Classe dominant argàrica. Persones amb direcció efectiva de la comunitat, sobretot homes.	1. Espasa o alabarda, F6, or, diadema.
Primera categoria. Classe dominant argàrica. Probablement dones, adolescents i infants vinculats als homes de la categoria 1.	2. Objectes de plata i coure, arracades, braçalets, anells, F7, punxons i ganivets /punyals (no associats significativament).
Segona categoria. Homes i dones de ple dret de la comunitat.	3. Binomi punxó/ganivet amb ceràmica o sense (dones). Binomi punyal/destral amb ceràmica o sense (homes).
Tercera categoria. Una part de la societat que es troba en règim de servitud.	4. Ítem de metall de la segona categoria o vasos ceràmics (sobretot F5): 4a. Ceràmica + metall. 4b. Ceràmica.
Tercera categoria. Estrangers/es, captius/ves o esclaus/ves.	5. Sense aixovar o, com a molt, alguna resta de fauna.

Taula 2. Taula resum sobre la relació categoria socioeconòmica – categoria aixovar a partir de les anàlisis de Lull i Estévez (1986).

A la primera categoria socioeconòmica, és a dir, la classe dominant, li correspondria la primera i la segona categoria d'aixovar (Taula 2). La primera, estaria formada per espasa o alabarda, una ceràmica de F6, or i diadema, mentre que la segona categoria es basaria en la presència d'objectes de plata i coure, arracades, braçalets, anells, ceràmica de F7, punxons i ganivets/punyals (no associats significativament).

La segona categoria socioeconòmica, és a dir, membres de ple dret de la comunitat, els hi correspondria la tercera categoria d'aixovar, compost pel binomi punxó/ganivet amb ceràmica o sense per les dones, i, el binomi punyal/destral amb ceràmica o sense pels homes (Taula 2).

La tercera categoria socioeconòmica es dividiria en dos. Per un costat, hi hauria un segment de la població que es trobaria en règim de servitud i, per l'altre, els estrangers, captius o esclaus. Als primers els correspondria la quarta categoria d'aixovar, amb algun vas ceràmic, generalment de la F5, acompanyat o no d'algun ítem de metall de la segona categoria i, als segons, els hi correspondria la cinquena categoria, sense aixovar o, com a molt, alguna extremitat d'animal (Taula 2).

Aixovar funerari: alabardes, destrals i espases

Les alabardes i les espases curtes es concentren en un arc cronològic d'uns 200 anys (entre ca. 2100 i ca. 1800 cal ANE), mentre que les destrals i les espases llargues se situarien en un moment posterior ca. 1800 cal ANE (Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94; Sanahuja, 2006).

Aquests tipus d'ítems estarien relacionats únicament amb els homes. Pel que fa a les alabardes i les espases curtes estarien restringides a homes adults de la classe dominant argàrica de més de 35 anys. En canvi, les destrals i les espases llargues es poden trobar en sepultures d'individus masculins adults, subadults i infantils. Les destrals serien considerades pròpies dels homes de la tercera categoria social argàrica.

Henri i Louis Siret (1890) van suggerir que les destrals van reemplaçar les alabardes en els aixovars funeraris masculins, però aquest fet no és del tot correcte ja que no les van reemplaçar sinó succeir perquè les destrals no assumeixen mai aixovar del primer nivell social (Castro *et al.*, 1993-94).

Aixovar funerari: punyals-ganivets

La característica principal dels punyals-ganivets argàrics és l'encast a l'empunyadura mitjançant un nombre variable de reblons, entre 2 i 7, generalment de coure, encara que també poden ser de plata. La fulla dels punyals i els ganivets sol presentar una secció lenticular. Els punyals amb base angular simple (base pseudotriangular), solen situar-se en la franja cronològica alta, mentre que els punyals amb bases arrodonides es documenten a partir de ca. 1840 cal ANE (Castro *et al.*, 1993-94).

Els punyals de les primeres fases argàriques (ca. 2000 al 1800 cal ANE) solen acompanyar les alabardes en les tombes d'homes adults i als punxons en les tombes femenines. A partir de 1800 cal ANE, hi ha un canvi, els punyals poden acompanyar les destrals en les tombes masculines d'adults i subadults, aparèixer sense les destrals en tombes de dones o homes, o bé estar associats als punxons com en les etapes anteriors (Castro *et al.*, 1993-94). Per tant, els punyals-ganivets són l'arma-útil més generalitzat. Estan documentats com aixovar funerari tant en tombes d'homes com de dones i, a partir del 1800 cal ANE, també en tombes d'individus subadults i de qualsevol categoria socioeconòmica (Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94).

Aixovar funerari: punxons

Els punxons, com s'ha comentat anteriorment, sovint acompanyaven els punyals i estan associats a enterraments femenins (Siret i Siret, 1890; Lull, 1983; Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94; Montón-Subías, 2010). Les anàlisis osteològiques de les tombes datades han confirmat la hipòtesi original dels germans Siret, els quals assignaven aquest ítem a enterraments femenins (Siret i Siret, 1890). Avui en dia encara no existeix cap vinculació entre el gènere masculí i el punxó.

La presència de punxó en els aixovars femenins va perdurar al llarg de la totalitat de la diacronia argàrica (González, 1995). L'associació punxó-punyal/ganivet constitueix un tret comú entre les dones de diversa condició social (apareixen en les tres categories socials), cosa que demostra la presència d'una certa identitat en bona part del col·lectiu femení argàric (Castro *et al.*, 1993-94). El punxó, a més a més, s'ha constatat en tombes de dones adultes i senils acompanyat de diferents ítems, però també s'ha registrat en tombes d'individus femenins subadults, d'entre 3 i 12 anys (Kunter, 1990). Aquest fet demostraria l'herència d'ítems femenins i masculins (en cas d'associació normativa destrals-punyal) i es reforçaria la imposició d'uns rols sexuals precisos i determinats des de petits (Castro *et al.*, 1993-94).

També s'ha observat la associació diadema/punxó i punyal/ganivet, però aquest ítem estaria únicament reservat per a les dones de la primera categoria social argàrica i seria un dret adquirit amb l'edat (Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94).

Aixovar funerari: ornaments

Els primers ornaments metàl·lics datats eren ítems fabricats en metalls preciosos, d'or i plata. Les primeres arracades/anells estan datades del ca. 2000 cal ANE fins al final del

grup argàric. Els braçalets, en canvi, tindrien una cronologia més restringida, entre ca. 2000-1950 i 1600 cal ANE (Castro *et al.*, 1993-94).

La presència d'ornaments fets en coure daten de moments més recents, a partir de 1800 cal ANE. Això podria suggerir que en els inicis de la cultura d'El Argar, els elements d'ornamentació van constituir ítems d'alt valor social i, posteriorment, a partir de 1800 cal ANE es van popularitzar mitjançant la fabricació d'ornaments en coure, una matèria primera més accessible per la resta de la societat (Castro *et al.*, 1993-94).

És important destacar que les arracades/anells, els braçalets i els collarets poden formar part d'aixovars masculins i femenins. En els dos casos, solen estar acompanyats d'altres objectes metàl·lics, com destrals, punyals/ganivets, punxons i recipients ceràmics (Lull i Estévez, 1986). Això, s'ha documentat sovint en enterraments d'individus subadults i perinatals. Els ornaments haurien constituït el primer grup d'objectes al que accedirien els nens i les nenes pertanyents a les classes dominants argàriques, constatant la importància de les deposicions hereditàries o adscrites en la societat argàrica, sobretot a partir de ca. 1800 cal ANE (Castro *et al.*, 1993-94).

Aixovar funerari: ceràmica

Com s'ha comentat anteriorment, en el grup argàric hi ha 8 formes de ceràmica diferents i mitjançant les datacions de les sepultures argàriques s'ha pogut suggerir algunes pautes cronològiques en relació a l'ús dels recipients ceràmics com a aixovar funerari (Castro *et al.*, 1993-94).

La F1 perdura durant gairebé tota la diacronia argàrica, amb una datació de ca. 2000 fins al 1600 cal ANE. Les F2 i F4 apareixen dipositades com a aixovar ca.1850 i fins al final del grup arqueològic argàric (ca. 1550 cal ANE). La F5 tindrà una distribució uniforme al llarg de tota la diacronia argàrica, i és la més representada com a aixovar ceràmic en ambdós sexes. La F6, en canvi, té una datació ca. 2050-2000 fins ca. 1700 cal ANE i està present només en tombes masculines amb armes i aixovar ric (Lull i Estévez, 1986; Castro *et al.*, 1993-94).

La F7, és a dir, les copes, esta documentada en els segles finals d'El Argar i la F8 té una associació significativa amb el sexe femení (Castro *et al.*, 1993-94).

Una diferència rellevant entre sexes és que, en el cas de les tombes masculines, es tendeix a dipositar només un vas, tot i que hi ha constància de sepultures masculines

amb dos o més. En canvi, en el cas de les tombes femenines s'observa la presència d'un o dos vasos indistintament (Castro *et al.*, 1993-94).

Pel que fa a les sepultures d'individus preadults, generalment, apareix un sol vas, tot i que no és inusual la presència de dos o més. Referent a quin és el recipient més representat seria F5 i, en contraposició, els més absents en aquest col·lectiu serien la F3 i la F6. Aquest fet podria indicar que aquests recipients s'adquiriren amb l'edat (Castro *et al.*, 1993-94).

Aixovar funerari: fauna

A part de l'aixovar descrit anteriorment, sovint es dipositava porcions de carn a mode d'ofrena als difunts (Aranda i Esquivel, 2006 i 2007; Aranda, 2008; Lull *et al.*, 2009). Aquests tipus d'ofrenes estan documentats en societats com la sumèria, egípcia o grega (Aranda i Esquivel, 2007) i també es van documentar en les primeres excavacions realitzades en la cultura d'El Argar pels germans Siret, però no han estat estudiades amb deteniment.

La seva presència en les tombes, juntament amb la informació dels atuells ceràmics i altres dades arqueològiques, plantegen la hipòtesi que el ritual funerari argàric podria haver estat associat a rituals de comensalitat (Aranda i Esquivel, 2006). Aquests han estat definits com a una forma d'activitat ritual pública centrada en el consum comunal de menjar i de beguda per a un propòsit o una ocasió especial (Dietler, 1996), en aquest cas, la mort d'un individu.

L'aparició de restes òssies d'animals a l'interior de les sepultures és una de les característiques rituals de gran rellevància en El Argar i posseeix un alt grau de normalització (Aranda i Esquivel, 2006). A finals del segle XIX els germans Siret van documentar restes de bovins i ovicaprins en les necròpolis d'Ifre, Gatas, Fuente Álamo i El Argar (Siret i Siret, 1890). Aquestes dues espècies són les majoritàries per al ritual, però també s'han trobat sepultures amb restes d'altres espècies com els suïds, cèrvids o èquids (Aranda i Esquivel, 2006 i 2007). En la totalitat dels casos, independentment de l'espècie, les restes faunístiques que apareixen corresponen als ossos de les extremitats distals dels diferents animals sacrificats i, sovint, apareixen en connexió anatòmica (Aranda i Esquivel, 2007). Hi ha un predomini clar en el sacrifici d'animals joves, just en el moment on la carn presenta millors propietats per a ser consumida (Aranda i Esquivel, 2006).

L'elecció d'una o altra espècie com a ofrena funerària està relacionada amb la categoria social de l'individu. Les restes de bovins sempre apareixen associades als aixovars més rics i, per tant, a les sepultures que pertanyen a les classes socials dirigents (Siret i Siret, 1890; Aranda i Esquivel, 2006 i 2007; Aranda, 2008). En canvi, els ovicaprins apareixen en tombes amb aixovars que presenten diferències de riquesa més accentuades (Siret i Siret, 1890; Aranda i Esquivel, 2006).

La documentació d'un consum diferencial de bovins o ovicaprins en funció de l'adscripció social dels individus posseeix importants implicacions en referència al paper social de cada espècie. Probablement, els bovins van tenir una consideració simbòlica que transcendeix la seva funcionalitat com a recurs estrictament econòmic. El seu consum implicaria un accés clarament diferenciat a un important bé de producció a favor de les elits socials (Aranda i Esquivel, 2006).

Així doncs, l'extremitat de boví es dipositaria com a ofrena funerària en les tombes de la classe dominant argàrica i la d'ovicaprí per les altres classes socials. Pel que fa a la resta de l'animal sacrificat, serien consumits per la població viva com a part dels rituals de comensalitat associats a la mort.

A més d'ofrenes càrnies, també s'han documentat copes argàriques (F7) amb restes de vi de raïm i suc de magrana a Fuente Álamo (Juan-Treserras, 2004) i vasos petits (F8) amb residus de cascull –que s'utilitza per produir opiacis– (Juan-Treserras, 2004). La formalització de contenidors exclusius per al consum de begudes i la utilització de substàncies alcohòliques i narcòtiques en el ritual funerari reforçaria la hipòtesi de la seva associació a ritus de comensalitat, ja que el consum d'ambdós elements facilitarien la interacció social i accentuaria les experiències sensorials (Dietler, 1990; Aranda i Esquivel, 2006).

S'ha considerat que la comensalitat en el context del ritual funerari argàric serviria per als següents propòsits: 1) distingir socialment als diferents individus a partir de la quantitat i qualitat dels elements associats; 2) contribuir a la creació d'un sentit de comunitat i de connexió amb els avantpassats al mateix temps que legitimar i naturalitzar una situació social beneficiosa per a certs sectors socials (Aranda i Esquivel, 2007; Aranda, 2008).

4. JACIMENTS ARGÀRICS ESTUDIATS

4.1. El Argar, Antas (Almería)

El Argar està situat en el municipi d'Antas, a la província d'Almeria. És l'assentament que dóna nom a la Cultura d'El Argar, ja que va ser el primer jaciment de la cultura argàrica en ser descobert i excavat pels germans Henri i Louis Siret a finals del segle XIX. Tot i que els germans belgues van excavar gran part del jaciment, al 1947 un equip dirigit per Martínez Santaolalla va realitzar una campanya d'excavació, de la qual no s'han pogut recuperar les dades.

La cronologia del jaciment comprèn des dels inicis de la cultura argàrica, ca. 2200, fins al 1400/1300 ANE, amb ocupacions esporàdiques durant el bronze final. Pel que fa a les seves característiques, es tracta d'un assentament en alçada, situat en un altiplà de morfologia irregular, a 35 m d'alçada del riu Antas i disposa d'una superfície de 16.000 m² (Lull, 1983). Segons les dimensions i la necròpolis, els germans Siret van estimar una població aproximada d'uns 450 habitants (Siret i Siret, 1890).

La seva necròpolis està situada sota les cases del poblat i s'han documentat tres de les quatre tipologies d'enterrament argàric: fosses, cistes i urnes. S'ignora la totalitat de les tombes extretes (Lull, 1983), però els germans Siret van analitzar un total de 1.034 tombes (Siret i Siret, 1890), essent identificades com a cenotafis només 15 d'elles.

4.2. El Cabezo del Oficio, Cuevas de Almanzora (Almería)

El jaciment d'El Cabezo del Oficio està situat a Cuevas de Almanzora, a la província d'Almeria. Va ser descobert i excavat a finals del segle XIX pels germans Siret.

Els estudis realitzats en aquest assentament han determinat dues fases d'ocupació. Una en el moment d'apogeu de la cultura d'El Argar (ca. 1750 cal ANE) i, l'altra, caracteritzada per l'expansió de l'assentament cap al piemont. Bosch Gimpera (1954) considera El Oficio de la fase arcaica d'El Argar o Ia (1800-1600 ANE) fins al seu abandonament durant el bronze final (Lull, 1983).

Com El Argar, El Oficio és un assentament en alçada, situat just en el cim d'un turó a 235 m d'altitud al sud de la Sierra de los Pinos (Lull, 1983). Tot i situar-se en un turó de fàcil defensa, s'ha documentat una doble muralla on a l'interior se situarien les cases,

alguns espais destinats a la producció de metalls i una part de la necròpolis. De les 283 sepultures documentades (Schubart i Ulreich, 1991), 50 s'han localitzat fora del cim del turó (Lull, 1983). El tipus d'enterrament predominant són les urnes, seguit de les cistes i, en menor mesura, simples forats al terra. Solament s'ha documentat un cenotafi en aquest jaciment.

4.3. Fuente Álamo, Cuevas de Almanzora (Almería)

El jaciment de Fuente Álamo està situat en el municipi de Cuevas de Almanzora a la província d'Almeria. A finals del segle XIX, els germans Siret només van realitzar alguns sondejos. L'excavació en extensió del jaciment es va dur a terme a partir de 1977 fins al 1999 per H. Schubart i O. Arteaga (Schubart i Arteaga, 1978; Schubart *et al.*, 1985; Pingel *et al.*, 2003; Pingel *et al.*, 2008).

Segons els seus excavadors (1978), la seva cronologia abastaria des d'El Argar A fins a inicis del bronze final. Estudis més recents, però, han concretat la seva cronologia ca. 2370 cal ANE – ca. 1400 cal ANE (Castro *et al.*, 1993-94; González, 1994).

Es tracta d'un assentament fortificat en alçada, situat al cim d'un turó a 200 m d'alçada i en una plataforma rectangular que, al llarg del període argàric, s'hauria anat estenent (Siret i Siret, 1890). La seva necròpolis es troba sota la zona d'habitatge i als costats dels murs de les cases. De les 112 sepultures documentades entre els sondejos dels germans Siret i les excavacions de Schubart i Arteaga, solament s'ha documentat un cenotafi: la tomba número 78 (Schubart, 2012; Lull *et al.*, 2016).

4.4. Gatas, Turre (Almería)

El jaciment de Gatas es troba situat a Turre, a la província Almeria. Va ser descobert pels germans Siret el 1886 i, des del 1985 fins al 2001, ha estat objecte d'estudi dins del projecte de prospecció i excavació sistemàtica anomenat *Proyecto Gatas*, dut a terme per un equip integrat per membres de la Universitat Autònoma de Barcelona (V. Lull, M. Picazo i M.E. Sanahuja) i la Universitat de Reading (R. Chapman).

S'ha constatat que aquest jaciment va tenir diversos nivells d'ocupació, des del calcolític fins al bronze final. Els que corresponen a l'època argàrica tenen una cronologia del 2350/2250 cal ANE al 1550/1460 cal ANE (Castro *et al.*, 1996; Castro *et al.*, 1999a).

Es tracta, com els jaciments anteriors, d'un poblat fortificat en alçada, concretament a 235 m d'altitud i a solament 5 km del mar. Segons els germans Siret (1890) la població estaria concentrada a l'acròpolis i la necròpolis se situaria sota de la zona habitada. Algunes de les sepultures, però, han estat documentades encastades en els murs dels habitatges (Siret i Siret, 1890; Chapman *et al.*, 1987). De les 29 tombes documentades, dues s'han trobat sense restes humanes (Siret i Siret, 1890; Buikstra *et al.*, 1992).

4.5. La Bastida de Totana, Totana (Múrcia)

La Bastida està situada en el terme municipal de Totana, a la província de Múrcia. És el primer assentament de la cultura d'El Argar conegut i, potser per aquest motiu, ha estat objecte de nombrosos espolis i saquejos.

Ha estat excavada per nombrosos investigadors des de finals del segle XIX i al llarg del segle XX: R. Inchaurrendieta (1869), els germans Siret (1886), J. Cuadrado (1927), Martínez Santaolalla i el seu equip (1944-45), Ruiz Argiés i C. Posac (1948), F. Jordà i J. Evans (1950) i V. Lull, R. Micó, C. Rihuete i R. Risch del grup de recerca d'Arqueoecologia Social Mediterrània (ASOME) de la Universitat Autònoma de Barcelona (del 2009 fins a l'actualitat).

Pel que fa a la cronologia, hi ha dues fases d'ocupació. La primera, entre el 2200 i el 2000 ANE, i la segona, entre el 2000 i el 1550 ANE (època d'apogeu d'El Argar).

És un assentament fortificat en alçada (450 m s.n.m.) i ocupa una extensió de 45.000 m². S'ha estimat una població d'uns 600 habitants (Fontenla *et al.*, 2004). Pel que fa a la seva necròpolis, s'ubica sota les zones d'habitatge i s'han documentat un total de 251 tombes entre el 1869 i el 2012. El 1927, J. Cuadrado en va descobrir un centenar més però no s'han trobat documents o dades anotades al respecte (Lull *et al.*, 2015a). De les 251 tombes, 16 són cenotafis i la majoria encara estan pendents d'estudi, motiu pel qual no han pogut ser inclosos en aquest treball.

4.6. El Rincón de Almendricos, Lorca (Múrcia)

El poblat d'El Rincón de Almendricos està situat al municipi de Lorca, a la Regió de Múrcia. Es va descobrir i excavar per primer cop el 1977-78 per García del Toro, i, més endavant, entre el 1979 i el 1984 per Mª M. Ayala (Ayala, 1991).

La cronologia d'aquest assentament se situa entre el 1800 i el 1500 ANE. A diferència dels assentaments anteriors, aquest es troba ubicat a la plana. Presenta un hàbitat molt rural, amb cases disperses i sense carrers que connectin els edificis. La necròpolis també es troba aïllada, probablement inclosa dins de l'àrea del poblat, però no s'han pogut determinar restes d'habitatges relacionades amb les sepultures, excepte en un cas on l'enterrament es troba a l'interior d'una casa (Ayala, 1991). Pel que fa al tipus d'enterrament, el més utilitzat és la cista, seguida de les urnes i fosses. De les 16 sepultures documentades, 4 són cenotafis.

4.7. Lorca, Lorca (Múrcia)

El poblat argàric de Lorca està situat a la província de Múrcia. S'estén per tres nuclis: l'altiplà del Cerro del Castillo (47.000 m²), el vessant est i sud-est del Cerro del Castillo fins al centre de la població actual (56.000 m²), i el poblat emmurallat de Murviedro (43.000 m²), just al costat del Cerro del Castillo (Fontenla *et al.*, 2004).

El cenotafi documentat a Lorca forma part d'una necròpolis localitzada en el nucli urbà de Lorca, concretament a la parcel·la número 11 del carrer Zapateria. Aquesta zona va ser excavada el 1986 mitjançant una intervenció d'urgència per R. Esquerdo, A. Martínez, G. Matilla i J.M. García (Martínez, 1995).

L'excavació d'aquesta parcel·la ha permès documentar que en aquesta zona del nucli urbà de Lorca s'han superposat diferents cultures des del calcolític fins a l'actualitat (Martínez, 1995). De l'ocupació argàrica s'han determinat tres fases, situades, cronològicament, entre el 2084 i el 1550 aC (Martínez, 1995; Martínez *et al.*, 1996; Fontenla *et al.*, 2004).

La necròpolis d'aquesta parcel·la es trobaria sota la zona d'habitatge i s'han documentat 10 enterraments, un dels quals és un cenotafi.

4.8. Zapata, Lorca (Múrcia)

L'assentament de Zapata també està situat a Lorca, a la regió de Múrcia. Va ser excavat pels germans Siret a finals del segle XIX (Siret i Siret, 1890). No se sap amb exactitud el moment de la fundació del poblat, però, com la majoria d'assentaments argàrics, es va abandonar cap a mitjans del II mil·lenni ANE.

Es tracta d'un assentament en alçada, situat a uns 360 m d'altitud i a 7 km del mar en línia recta (Lull, 1983). Tot i que els germans Siret van excavar gran part del cim del turó i les zones del vessant i el piemont, la informació sobre aquest assentament és bastant pobra (Lull, 1983).

Els germans Siret situen la necròpolis de Zapata sota la zona d'habitatge, repartida per tot el jaciment. Es van documentar 38 sepultures, essent les urnes el tipus d'enterrament més utilitzat, seguit de les cistes i les covetes (Siret i Siret, 1890). De les 38 sepultures, 2 cistes podrien ser considerades cenotafis.

4.9. La Loma del Tío Ginés, Puerto Lumbreras (Múrcia)

La Loma del Tío Ginés està situat en el municipi de Puerto Lumbreras, a la regió de Múrcia. Va ser descobert el 1980 per les obres de construcció d'un magatzem i va ser excavat per A. Ramos amb la col·laboració de M^aM. Ayala. El 1994 es va realitzar una altra campanya d'excavació en el jaciment amb motiu de la construcció de l'autovia del Mediterrani que afectava a part de les restes arqueològiques del jaciment (Martínez, 2000).

S'ha determinat una sola fase d'ocupació argàrica, en el moment d'apogeu de la cultura d'El Argar, entre el 1950 i el 1700 cal ANE (Martínez, 2000).

Igual que els assentaments d'El Rincón de Almendricos i Los Cipreses, es tractaria d'un poblat situat a la plana (a 500 m s.n.m.) amb un hàbitat dispers, amb les cases disseminades dins d'un espai determinat, i sense presència de defenses o muralla. S'ha documentat una unitat d'habitació, dues unitats funeràries (possibles cenotafis) i una unitat de caràcter domèstic. No s'han observat unitats domèstiques que incloguin enterraments associats, ni espais que defineixin l'estructura organitzativa de l'assentament respecte a la distribució dels habitatges i els espais funeraris (Martínez, 2000).

4.10. Alquife, Guadix (Granada)

El jaciment d'Alquife, anomenat també Canteras de San Pablo, està situat a Guadix, Granada. Va ser descobert el 1965 per A. Arribas. Es tracta d'una necròpolis situada en un turó, de 1170 m d'altura, enclavat en una zona de pas natural des de la regió argàrica típica fins a l'interior (Arribas, 1965).

La necròpolis està formada únicament per 8 cistes, dues de les quals són possibles cenotafis. Totes elles es van trobar en un nivell molt superficial i no se les ha pogut associar amb cap resta d'habitació. A causa de les condicions de la troballa i que no s'han trobat fonaments d'edificis, no es pot assegurar que existís un poblat (Arribas, 1965; Lull, 1983).

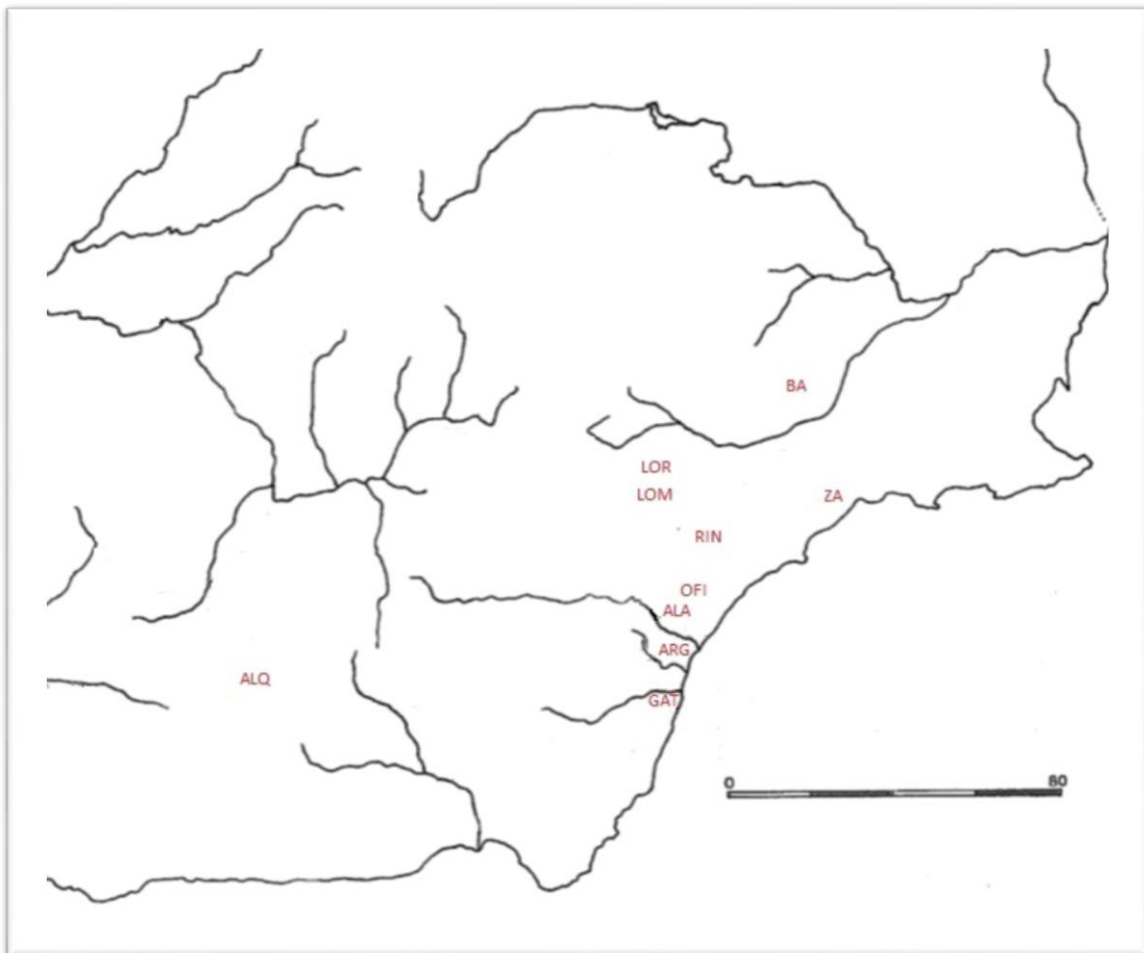
Degut a la poca informació documentada sobre la necròpolis, no s'ha pogut determinar la cronologia de jaciment.

5. ANÀLISIS I RESULTATS

5.1. Anàlisi: descripció dels cenotafis

Inicialment, entre el 2250 i el 2100 cal ANE, la cultura d'El Argar es limitava a la zona de les actuals províncies d'Almeria i Múrcia però, en poc temps, entre el 2100 i el 1950 cal ANE, la seva influència es va estendre ràpidament cap a altres províncies de l'interior. Aquest procés expansiu va perdurar fins al 1750 cal ANE i es va mantenir fins el final de la cultura d'El Argar (1550 cal ANE). No obstant això, gran part dels cenotafis estudiats es troben en jaciments que formen part de l'àrea nuclear de la cultura d'El Argar.

Dels 37 cenotafis estudiats, 35 es localitzen en la franja del litoral del territori argàric, molt propers a la costa. Els dos restants, es troben situats en un jaciment de l'interior (Alquife, Granada).

Mapa 2. Mapa de la situació geogràfica dels jaciments on s'han documentat cenotafis: Argar (ARG), Fuente Álamo (ALA), Alquife (ALQ), La Bastida (BA), Gatas (GAT), La Loma del Tío Ginés (LOM), Lorca (LOR), El Oficio (OFI), El Rincón de Almendricos (RIN i Zapata (ZAP) (Lull i Estévez, 1986; editat per Meritxell Álvarez).

El Argar

Tomba 169

Enterrament en cista feta de lloses, de 87 cm x 50 cm x 50 cm. En el seu interior es va trobar una ceràmica F5 de 16 cm d'alçada, un braçalet, un punxó, un punyal gran amb restes del mànec de fusta i una fulla de punyal de dimensions més petites (Fig. 15). També van aparèixer restes de fauna, però per la manca d'informació no s'han pogut determinar les restes (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

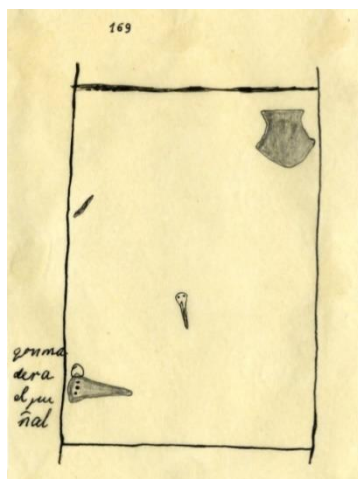

Figura 15. Dibuix de la tomba 169 amb la localització de cada peça dins de la cista (Quadern de camp d'El Argar, núm. 5; Pedro Flores, 1884).

Tomba 186

Enterrament en urna de la forma 3, de 45 cm x 40 cm i a un metre per sota de la superfície. La urna estava situada en posició vertical i en el seu interior no es va trobar cap resta humana. Fora de l'urna, al seu costat, es va trobar un punxó (Fig. 16) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

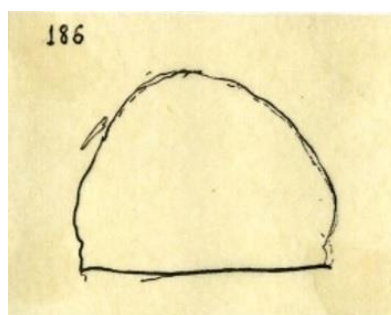

Figura 16. Dibuix de la tomba 186 amb el punxó situat al costat esquerra de l'urna (Quadern de camp d'El Argar, núm. 5; Pedro Flores, 1884).

Tomba 309

Enterrament en urna de la forma 3, de 30 cm x 35 cm. En el seu interior hi havia dos vasos de la forma 1 de 6,5 cm d'alçada cadascun (Fig. 17). Un dels dos vasos estava inclinat en posició contrària a l'altre (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991). Pedro Flores i els Siret esmenten la presència de restes esquelètiques

d'animals dins de l'urna, però per manca d'informació no s'han pogut determinar les restes (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890).

Figura 17. Dibuix de la tomba 309 amb anotacions de Pedro Flores (*Quadern de camp d'El Argar*, núm. 6; Pedro Flores, 1884).

Tomba 310

Enterrament en fossa simple de 45 cm x 30 cm, a dos metres per sota de la superfície i coberta de pedres. En el seu interior només es va trobar un punyal (Fig. 18) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

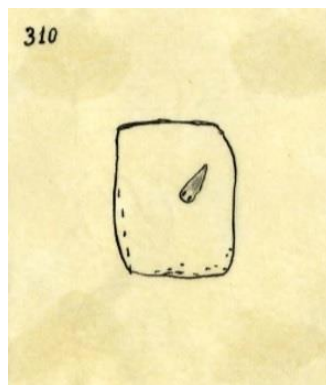

Figura 18. Dibuix de la tomba 310 amb el punyal en el seu interior (*Quadern de camp d'El Argar*, núm. 6; Pedro Flores, 1884).

Tomba 326

Enterrament en urna de la forma 3, de 25 cm x 28 cm. En el seu interior es va trobar una ceràmica de la forma 5 de 16,8 cm d'alçada i un os d'animal sense determinar (Fig. 19) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

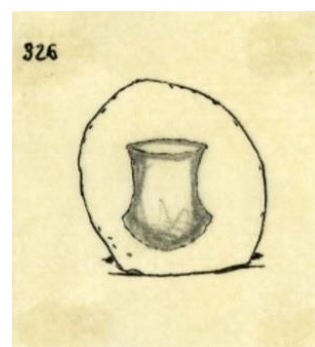

Figura 19. Dibuix de la tomba 326 amb la ceràmica carenada situada al centre de l'urna funerària (*Quadern de camp d'El Argar*, núm. 7; Pedro Flores, 1884).

Tomba 327

Enterrament en urna de la forma 5, de 40 cm x 35 cm. En el seu interior es va trobar una ceràmica de la forma 5 de 17,4 cm d'alçada i diverses restes d'animals (Fig. 20). No es concreta el número exacte de restes òssies ni l'espècie (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

M. Kunter en el seu estudi relaciona un os llarg d'un individu de 20 anys a aquesta sepultura (Kunter, 1990), no obstant això, considerem que és un error perquè la informació de Flores i els germans Siret és més consistent.

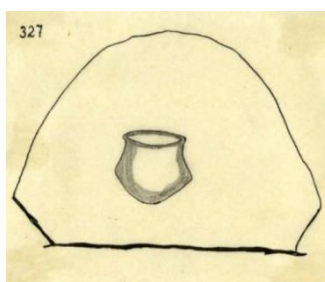

Figura 20. Dibuix de la tomba 327 (Quadern de camp d'El Argar, núm. 7; Pedro Flores, 1884).

Tomba 328

Enterrament en urna de la forma 4, de 30 cm x 25 cm. En el seu interior només es va trobar una ceràmica de la forma 2 (Fig. 21) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890).

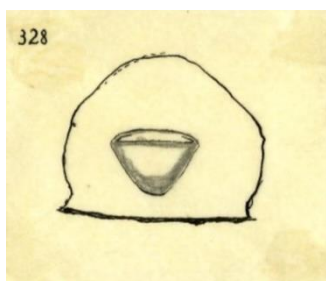

Figura 21. Dibuix de la tomba 328 (Quadern de camp d'El Argar, núm. 7; Pedro Flores, 1884).

Tomba 357

Enterrament en urna de la forma 2, de 24 cm x 25 cm. Té una perforació a cada costat, molt a prop de la vora. En el seu interior es va documentar una ceràmica de la forma 1 de 5,7 cm d'alçada i diverses restes de fauna que per manca d'informació no s'han pogut determinar (Fig. 22) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

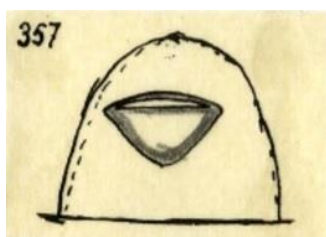

Figura 22. Dibuix de la tomba 357 (Quadern de camp d'El Argar, núm. 7; Pedro Flores, 1884).

Tomba 424

Enterrament en urna doble, les dues de la forma 2. De 40 cm x 38 cm (Fig. 23). En el seu interior no es van trobar ni restes humanes ni aixovar (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890).

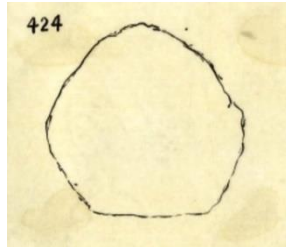

Figura 23. Dibuix de la tomba 424 totalment buida (*Quadern de camp d'El Argar, núm. 9; Pedro Flores, 1884*).

Tomba 474

Enterrament en cista de lloses de 95 cm x 42 cm x 49 cm. En el seu interior no hi havia restes humanes ni aixovar (Fig. 24), però fora de la cista, situada sobre la seva tapa, es va documentar una ceràmica de la forma 7 (copa) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

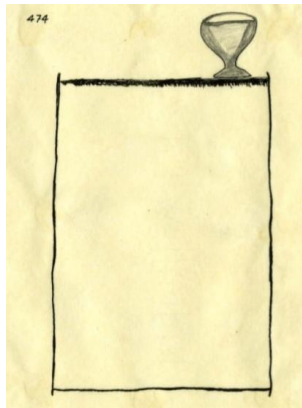

Figura 24. Dibuix de la tomba 474 amb la representació de la F7 a l'exterior de la sepultura (*Quadern de camp d'El Argar, núm. 10; Pedro Flores, 1884-85*).

Tomba 492

Enterrament en urna de la forma 2, de 44 cm x 40 cm. En el seu interior hi havia una ceràmica de la forma 8 subtipus A (Fig. 25), acompanyada de restes de fauna sense determinar (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Kunter, 1990; Schubart i Ulreich, 1991).

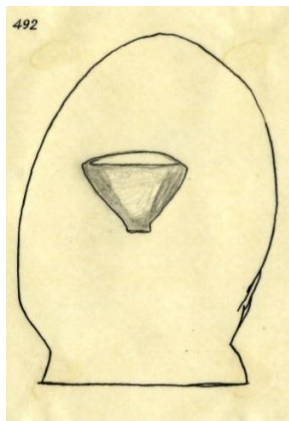

Figura 25. Dibuix de la tomba 492 (*Quadern de camp d'El Argar, núm. 10; Pedro Flores, 1884-85*).

Tomba 551

Enterrament en urna de la forma 1, de 25 cm x 20 cm. A l'exterior de l'urna, en el seu costat, hi havia una espasa curta de 33 cm de llarg i 4 d'ample que conservava 6 reblons (Fig. 26). Al costat d'aquesta espasa hi havia fragments de l'empunyadura d'una altra espasa feta de coure amb cinc reblons (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

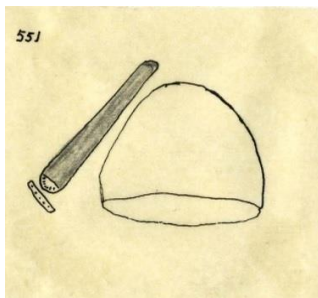

Figura 26. Dibuix de la tomba 551 amb l'espasa situada al costat de l'urna (Quadern de camp d'El Argar, núm. 11; Pedro Flores, 1885).

Tomba 680

Enterrament en urna doble, de 76 cm x 45 cm. Una de les urnes era de la forma 4 i l'altre, de la forma 3. En el seu interior hi havia dipositades dues ceràmiques de la forma 5, una petita de 7,6 cm d'alçada col·locada dins d'una més grossa de 21,9 cm d'alçada (Fig. 27). També es van documentar restes de fauna (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Kunter, 1990; Schubart i Ulreich, 1991).

Figura 27. Dibuix de la tomba 680 on s'observa que l'urna F4 estava tapada per una altra urna. L'aixovar ceràmic estava situat al fons de l'urna (Quadern de camp d'El Argar, núm. 14; Pedro Flores, 1885).

Tomba 879

Enterrament en urna de la forma 5, de 35 cm x 30 cm. A l'interior, una ceràmica de la forma 2, un punyal i un os d'animal (Fig. 28). Es desconeix l'espècie, però correspon a un individu infantil (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Kunter, 1990; Schubart i Ulreich, 1991).

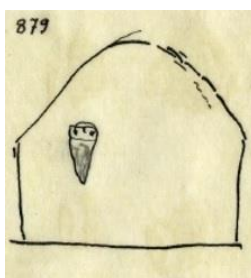

Figura 28. Dibuix de la tomba 879 (Quadern de camp d'El Argar, núm. 19; Pedro Flores, 1887).

Tomba 912

Enterrament en cista de llosa, de 73 cm x 50 cm x 43 cm. Fora de la cista, es va documentar una ceràmica de la forma 5 amb una alçada de 9,7 cm i un os d'animal a l'interior de la ceràmica (Fig. 29) (Flores, 1884-89; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

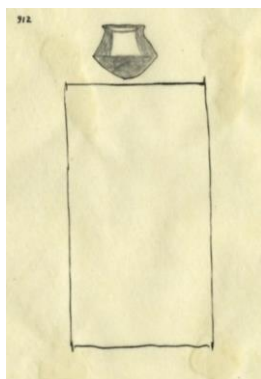

Figura 29. Dibuix de la tomba 912 (*Quadern de camp d'El Argar, núm. 20; Pedro Flores, 1887*).

El Oficio

Tomba 5

Enterrament en cista de llosa de pissarra, de 50 cm x 30 cm x 28 cm. Com aixovar es van dipositar dues ceràmiques de la forma 5, una grossa que va aparèixer trencada, i una petita amb una alçada de 5,1 cm. També va aparèixer un punyal amb quatre reblons de plata, un petit anell de plata i diverses restes de fauna sense determinar (Fig. 30) (Flores, 1886-88; Siret i Siret, 1890; Schubart i Ulreich, 1991).

Els germans Siret fan especial menció als reblons de plata del punyal i a la ceràmica F5 petita, la qual no presenta cap senyal de torn, fet que indica que la persona que la va realitzar posseïa una gran habilitat per produir, per mitjà de motlles, formes perfectament acabades (Siret i Siret, 1890).

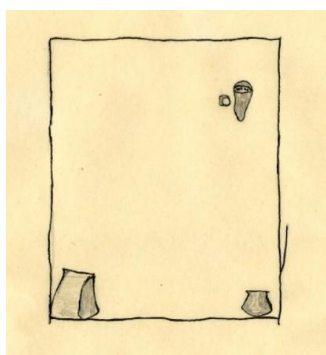

Figura 30. Dibuix de la tomba 5 amb la localització de cada peça dins de la cista (*Quadern de camp d'El Oficio, núm. 1; Pedro Flores, 1886*).

Fuente Álamo

Tomba 78

Enterrament en urna de la forma 4, de 15,4 cm x 23,5 cm. Localitzada en el vessant baix occidental de la secció 32 del jaciment. L'urna es va trobar en posició gairebé vertical

en una fossa de 25 cm x 30 cm. Faltava la part superior de l'urna funerària. En el seu interior, com a ofrena, hi havia una ceràmica carenada de la forma 5 col·locada cap per avall (Fig. 31). En el moment del seu descobriment, es va obtenir una mostra de la terra que hi havia dins de l'urna i no es van trobar restes òssies (Schubart, 2012; Lull *et al.*, 2016).

Figura 31. Fotografia de l'urna funerària núm. 78 i de la ceràmica carenada dipositada com a aixovar (Schubart, 2012)

Gatas

Tomba 17

Enterrament en cista de llosa, de 60 cm x 44 cm x 40 cm. No contenia res en el seu interior (Fig. 32) (Siret i Siret, 1890; Chapman *et al.*, 1987; Schubart i Ulreich, 1991).

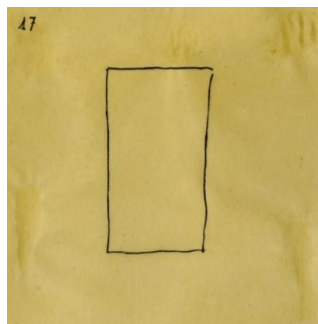

Figura 32. Dibuix de la tomba 17 de Gatas, totalment buida (Quadern de camp "Gatas 1-18"; Pedro Flores, 1886).

Tomba 27

Enterrament en urna de la forma 2, subtipus B3y. Es va trobar *in situ* i intacta, calçada amb dues pedres petites a l'interior d'un forat excavat a la roca en el sector nord-oest i la zona B del Sondeig 3. En el seu interior no hi havia cap resta humana i tampoc cap artefacte que fes la funció d'aixovar (Buikstra *et al.*, 1992).

La Bastida

Tomba BAO 14

Enterrament en urna de la forma 4, de 33 cm x 30 cm. Localitzada en el Departament IV. L'urna funerària tenia la part superior destruïda. En el seu interior no hi havia restes

humanes, però si una ceràmica de la forma 5 relativament gran (21 cm) tenint en compte les dimensions del contenidor (Fig. 33) (Martínez *et al.*, 1947).

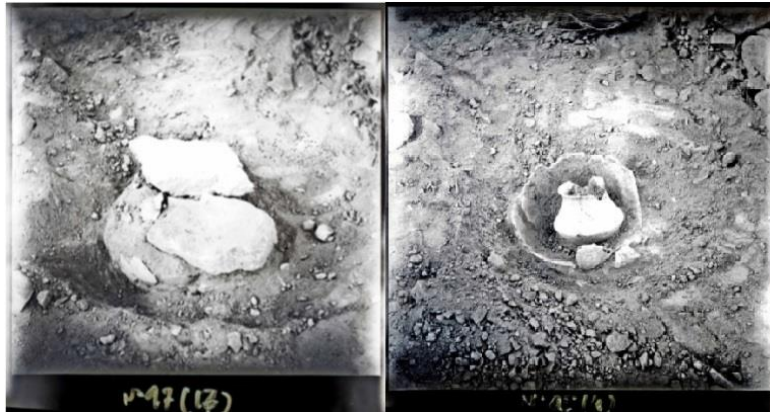

Figura 33. Fotografies de la tomba 14, 28-29 d'agost de 1944. 1) Urna descoberta, amb la part superior fracturada d'antic i unes lloses com a tapa. 2) Vista des del nord-est amb la ceràmica carenada a l'interior del contenidor funerari (Lull *et al.*, 2015a; annex 8.1).

Tomba BAO 39

Enterrament en urna de la forma 4, de 64 cm x 50 cm. Localitzada adossada al mur est del Departament VIII. Fora del contenidor, al seu costat oest tenia una ceràmica de la forma 5 com aixovar (Martínez *et al.*, 1947; Lull *et al.*, 2015a).

Tomba BAO 47

Enterrament en urna de la forma 4, de 50 cm x 43 cm. Localitzada en el Departament IX. En el seu interior contenia, en posició vertical, una ceràmica de la forma 5 i una resta de fauna (Fig. 34) (Martínez *et al.*, 1947), concretament una tibia de mamífer de talla mitjana no determinat (Lull *et al.*, 2015a).

Figura 34. Setembre 1944. Vista zenital del cenotafi BAO 47. Urna en posició horitzontal amb una ceràmica carenada en el seu interior col·locada en vertical i un os llarg de fauna (Lull *et al.*, 2015a; annex 8.1).

Tomba BAO 49

Enterrament en urna de la forma 2, de 25 cm x 25 cm. Localitzada en el Departament IX i sobre una llosa de pedra. En el seu interior contenia una ceràmica anàloga i algunes restes de fauna (Fig. 35) (Martínez *et al.*, 1947; Lull *et al.*, 2015a).

Figura 35. Setembre 1944. Vista des del Nord-est de la tomba BAO 49 durant el procés d'excavació. S'observa la llosa de base on es trobava recolzada l'urna (Lull et al., 2015a; annex 8.1).

Tomba BAO 97

Enterrament en urna de la forma 4, de 42 cm x 40 cm. Localitzada en el Departament XV. En el seu interior es va dipositar una ceràmica de la forma 5 (Martínez *et al.*, 1947; Lull *et al.*, 2015a).

Tomba BAJ 8

Enterrament en urna de la forma 2, de 25 cm x 24 cm. Localitzada per casualitat en l'angle nord-oest del Departament XV. En el seu interior es va dipositar un ganivet amb cinc reblons, tres d'ells de coure. Davant del contenidor funerari, hi havia una ceràmica de la forma 2 com a aixovar extern (Fig. 36) (Lull *et al.*, 2015a).

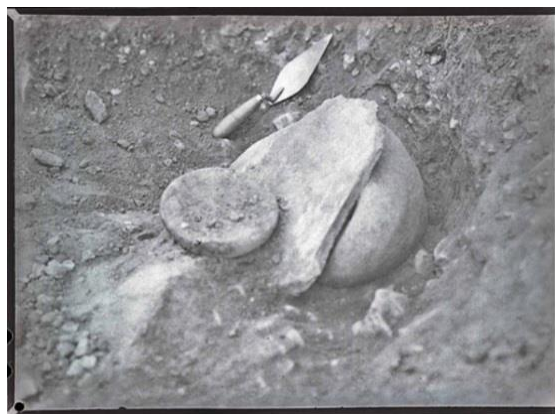

Figura 36. Novembre 1950. Vista des del nord de la tomba BAJ 8. S'observa la llosa que tapava la boca de l'urna i la ceràmica F2 dipositada a l'exterior (Lull et al., 2015a; annex 8.1).

Tomba BA 13

Enterrament en urna de la forma 2. Localitzada entre les tombes 18 i 21 de l'Habitació 3 (Fig. 37). En el seu interior contenia una extremitat d'ovicaprí. Acompanyant el contenidor i com a aixovar extern, una ceràmica de la forma 7 (copa argàrica), una de la forma 5 i una destal de coure (Fig. 38). Es tracta d'un conjunt funerari que, inicialment i per les seves característiques, es va confondre amb una inhumació infantil. No obstant això, un cop la urna va ser excavada en la seva totalitat no es van trobar restes humanes (Lull *et al.*, 2016).

Figura 37. Cenotafi BA 13 en el moment del seu descobriment (UAB-ASOME).

Figura 38. Aixovar funerari del cenotafi BA 13: copa (F7), una olla carenada (F5), una destal i una extremitat d'ovicaprí (UAB-ASOME).

El Rincón de Almendricos

Tomba 1

Enterrament en urna de la forma 4, de 55 cm x 46 cm (Fig. 39). Situada de costat, amb la boca orientada a l'est i tapada amb una llosa de quarzita (Ayala, 1991; Martínez *et al.*, 1996). Una llosa rectangular de pissarra cobria l'urna, recolzant-se sobre la llosa que tapava la boca de l'urna. També hi havia unes grans pedres travades amb argila que vorejaven tot el perímetre (Ayala, 1991).

Tot i que la urna estava perfectament segellada, en el seu interior no es van trobar ni restes humanes ni aixovar.

Ayala (1991) destaca que el fet que no hi hagin restes humanes, fa difícil la seva interpretació, però per les seves dimensions, l'urna podria estar destinada a una inhumació infantil.

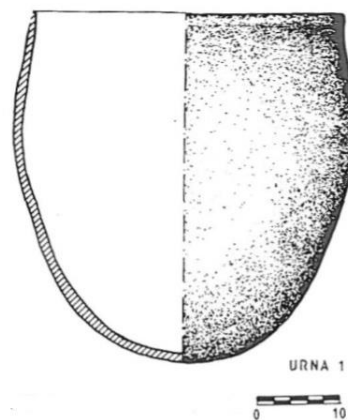

Figura 39. Dibuix de l'urna funerària número 1 d'El Rincón de Almendricos (Ayala, 1991).

Tomba 2

Enterrament en urna de la forma 4, de 43 cm x 41,5 cm (Fig. 40). Localitzada en el nord-est de la Casa A, situada de costat amb la boca orientada al nord i el fons de l'urna al sud (Ayala, 1991; Martínez *et al.*, 1996). Una llosa de pissarra feia de tapa de l'urna funerària. I davant d'aquesta hi havia col·locades grans pedres que impedièn el seu moviment. Cobrint totalment l'urna, hi havia una altra llosa rectangular feta del mateix material que l'anterior. Igual que amb l'urna número 1, en el seu interior només es va trobar sediment (Ayala, 1991).

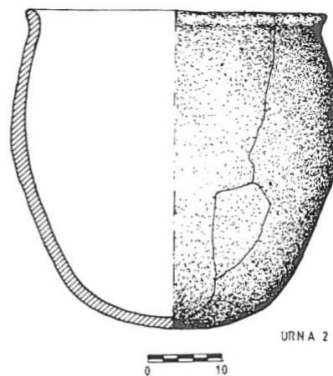

Figura 40. Dibuix de l'urna funerària número 2 d'El Rincón de Almendricos (Ayala, 1991).

Tomba 3

Enterrament en urna de la forma 4, de 37 cm x 28 cm. Es va trobar de costat, amb la boca orientada al nord i el fons de l'urna al sud (Ayala, 1991; Martínez *et al.*, 1996). A diferència de les anteriors, aquesta no tenia una llosa a sobre, però la seva boca, tapada per una llosa de quarsita, estava protegida per pedres. No es van documentar restes humanes en el seu interior, però sí una petita arracada en forma d'espiral com a aixovar (Fig. 41) (Ayala, 1991).

Ayala (1991) destaca que el fet que no hi hagin restes humanes, fa difícil la seva interpretació, però per les seves dimensions, l'urna podria estar destinada a una inhumació infantil.

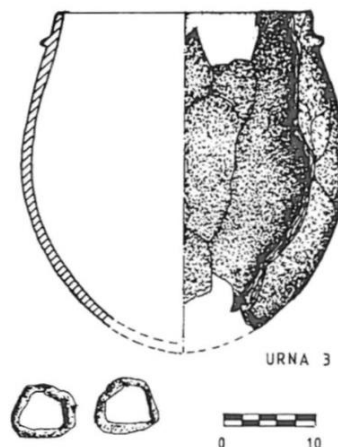

Figura 41. Dibuix de l'urna funerària número 3 d'El Rincón de Almendricos (Ayala, 1991).

Tomba 5

Enterrament en urna de la forma 4, de 40 cm x 32,5 cm (Fig. 42). Localitzada a l'exterior est de la casa Z. Va aparèixer de costat, sobre l'argila, amb la boca orientada cap al sud-oest i el fons de l'urna cap al nord-est. A sobre del contenidor funerari es va trobar una llosa rectangular de pissarra de 64 cm x 30 cm x 6 cm anivellada amb una pedra al nord i dues a l'est. Tot el perímetre de l'urna estava protegit per pedres de dimensions mitjanes i grans, igual que les urnes 1 i 2. Totalment segellada i sense restes humanes ni aixovar (Ayala, 1991).

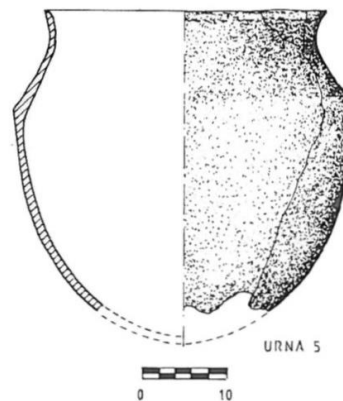

Figura 42. Dibuix de l'urna funerària número 5 d'El Rincón de Almendricos (Ayala, 1991).

Lorca

Cenotafio

Enterrament en urna de la forma 5, de 44 cm x 27,4 cm. Localitzada a la parcel·la del carrer Zapatería, número 11, a la base de cimentació número 2, del Tall A (Martínez, 1995; Martínez *et al.*, 1996).

L'urna es va trobar en el centre d'una fossa de forma circular (72 cm x 60 cm x 55 cm), disposada horitzontalment i orientada nord-est/sud-oest. La part superior del contenidor es va trobar trencada d'antic. En el seu interior es va documentar una ceràmica de la forma 5, un punyal de sis reblons i els ossos d'una pota d'ovicaprí jove (Martínez, 1995; Martínez *et al.*, 1996). El punyal presenta part del mànec arrodonit, i pel que fa al recipient ceràmic, va aparèixer col·locat intencionalment en forma vertical (la base de la tulipa estava recolzada sobre la carena de l'urna funerària). El punyal i la pota d'ovicaprí feien de cunya reforçant l'estabilitat del recipient ceràmic (Fig. 43) (Martínez, 1995; Martínez *et al.*, 1996).

Inicialment, els excavadors van pensar que aquesta sepultura es tractava d'un enterrament infantil degut a la fossa individualitzada i a les dimensions del recipient ceràmic. Un cop excavada i un cop vist que no contenia restes humanes, van considerar que l'aixovar localitzat a l'interior d'aquesta sepultura podria correspondre a

l'enterrament número 3, proper al cenotafi. No obstant això, aquesta hipòtesi es va descartar perquè el cenotafi es trobava a més profunditat que l'enterrament número 3. A causa d'aquest fet, es va acceptar una segona hipòtesi que considerava aquesta sepultura com a un cenotafi (Martínez, 1995; Martínez *et al.*, 1996).

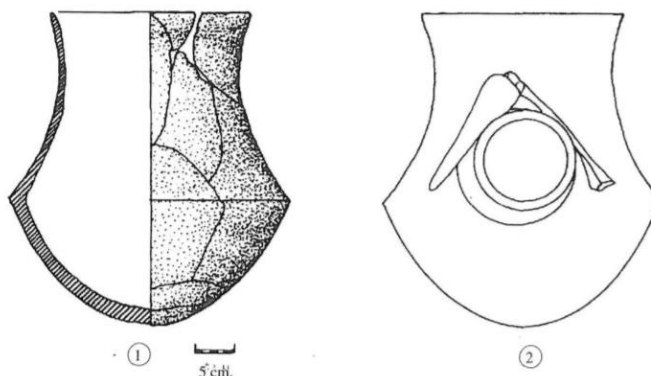

Figura 43. Dibuix de l'urna funerària (1) i la col·locació de l'aixovar en el seu interior (2): una ceràmica carenada, un punyal i una extremitat d'ovicaprí (Martínez, 1996).

Zapata

Tombes 22 i 29

Enterraments en cista de lloses, de 60/55 cm x 55 cm x 40/30 cm. A diferència de la resta de sepultures del jaciment, totes localitzades sota la zona habitada, les tombes 22 i 29 es van localitzar a la part baixa de la muntanya, on no s'ha documentat zones d'habitació. En el seu interior no hi havia ni restes humanes ni aixovar (Siret i Siret, 1890).

La Loma del Tío Ginés

Tomba C.E.2

Enterrament en fossa amb estructura tumular de 150 cm x 110 cm x 55 cm. Localitzada en la unitat de registre 6F/96, es caracteritza per l'absència de restes antropològiques i d'aixovar funerari.

Es van realitzar estudis sobre diverses mostres de sediment que demostren dues coses: un mínim contingut de fòsfor i homogeneïtat entre el sediment dipositat a l'interior de la fossa i el de l'exterior. Aquest fet dona suport a la hipòtesi d'un cenotafi. Tot i això, no es pot afirmar que aquesta estructura contingués un cadàver quan va ser construïda i tampoc es pot descartar la possibilitat que es tracti d'una estructura de tipus cultural o social (Martínez, 2000).

Tomba C.E.4

Enterrament en doble urna de la forma 5, de 62 cm x 48 cm. Localitzada a la unitat de registre 5F/66-67. Les dues urnes estaven col·locades en posició horitzontal, amb les boques encaixades i segellades amb fang argilós (Fig. 44) (Martínez, 2000).

En el perímetre d'enterrament, es van documentar pedres de dimensions regulars, entre 15 i 25 cm. i, a la base de l'urna situada a l'est, es va col·locar una gran pedra de 45 cm de longitud que feia la funció d'anivellar el contenidor funerari per tal d'evitar el seu desplaçament (Martínez, 2000).

Les urnes estaven plenes de terra diferent a la de l'interior del forat on van ser col·locades. Es van excavar més de la meitat de l'interior de les dues

urnes i en el seu interior no es van trobar ni restes òssies ni aixovar funerari. Com en el cas anterior, les anàlisis del sediment van demostrar un contingut de fòsfor mínim, per tant no es pot afirmar que l'enterrament en doble urna contingués un cadàver en el moment de la seva col·locació. Podria tractar-se també d'un cenotafi, tot i que no es descarta la possibilitat que la destrucció de les restes òssies sigui degut a característiques químiques del sediment, ja que és estrany l'absència de restes faunístiques en tot el poblat (Martínez, 2000).

Alquife

Tombes 4 i 5

Enterraments en cista fetes d'esquist. Es desconeixen les seves dimensions, tot i que aquestes dues cistes eren més petites que la resta de sepultures amb cadàver documentades en aquest jaciment. Ambdues es van trobar totalment buides, sense restes humanes ni aixovar (Arribas, 1965; Lacasa, 1965; Soriano, 1965). Malauradament els excavadors no van donar més informació al respecte, per aquest motiu s'ha decidit fer una única explicació per a les dues tombes.

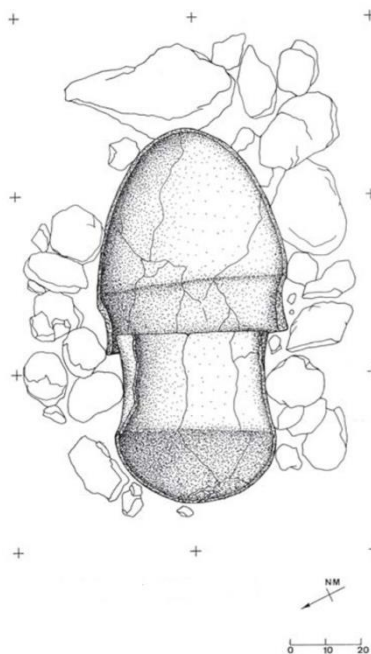

Figura 44. Estructura funerària en doble urna (C.E.4) de La Loma del Tío Ginés (Martínez, 2000).

5.2. RESULTATS

Anàlisi dels contenidors

Una de les característiques de l'edat del bronze és la relativa generalització d'enterraments individuals, encara que, segons la zona geogràfica, es continuïn reutilitzant inhumacions col·lectives o múltiples en alguns sepulcres megalítics. El pas del ritual col·lectiu a l'individual va suposar la utilització de diversos contenidors per enterrar els difunts. Aquestes formes de sepultura consisteixen en covetes, cistes, fosses i urnes (*pithos*) a la cultura d'El Argar.

Com s'ha comentat anteriorment a l'apartat del món funerari, la societat argàrica enterrava els seus difunts mitjançant un sistema d'inhumació individual, doble i, en algunes ocasions, triple. Les inhumacions es trobaven, habitualment, dins del poblat i a sota de les zones d'habitatge.

L'anàlisi del tipus de sepultura permet constatar que en els cenotafis d'El Argar s'utilitzaven els mateixos tipus de contenidors funeraris que en els enterraments amb cadàver, exceptuant les covetes, que en aquest cas no apareixen representades en la mostra. En el gràfic del tipus de sepultura és destacable el predomini de les inhumacions en urnes. Dels 37 cenotafis analitzats, un 70,3% corresponen a enterraments en urna. Un 24,3% són enterraments en cista i un 5,4%, en fossa (Fig. 45).

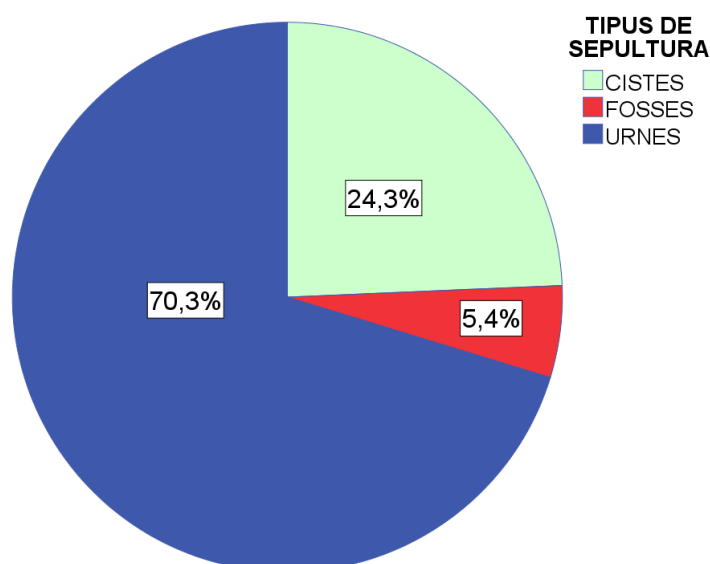

Figura 45. Percentatge del tipus de contenidor utilitzat en els cenotafis d'El Argar.

S'ha realitzat un histograma de les dimensions dels contenidors per tal d'inferir la mida potencial dels cadàvers que s'hi podrien haver dipositat en el seu interior. En realitat,

s'han realitzat dos histogrames: un per l'alçada de les urnes i un altre per la longitud de les cistes. Degut a que el nombre de les fosses representat en els cenotafis és molt baix (2) no s'ha realitzat un histograma per a les variables mètriques d'aquestes.

Dels 37 cenotafis, s'han comptabilitzat 26 urnes funeràries, de les quals només dues han estat excloses de l'anàlisi per manca d'informació mètrica (urnes 27 de Gatas i 13 de La Bastida). Per tant, per a l'histograma de l'alçada de les urnes s'han utilitzat un total de 24 casos (Fig. 46). Els resultats mostren una distribució unimodal on la moda es situa entre els 40 cm i els 50 cm d'alçada. A més a més, la distribució presenta una certa tendència cap als valors més petits (entre 20 cm i 40 cm). El 79,1% de la mostra es troba per sota dels 50 cm d'alçada.

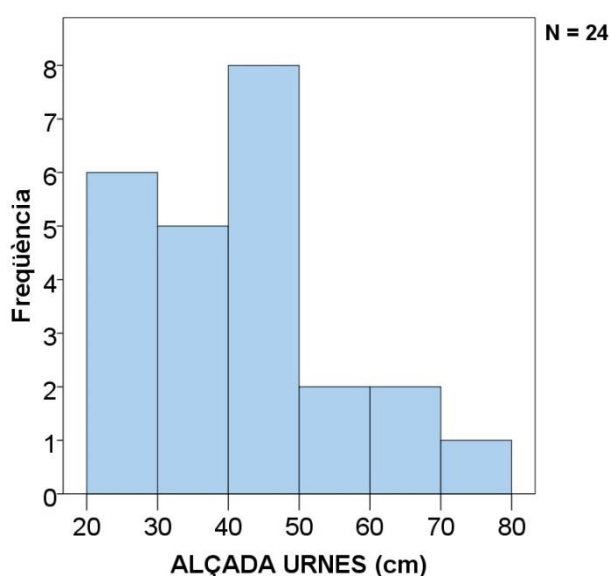

Figura 46. Histograma de l'alçada de les urnes.

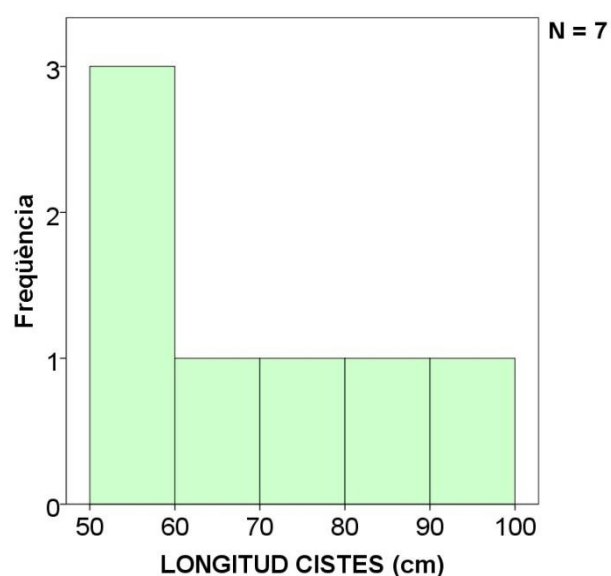

Figura 47. Histograma de la longitud de les cistes.

Pel que fa a la longitud de les cistes, dels 37 cenotafis estudiats 9 són cistes. Dues d'elles han sigut considerades com a valors perduts ja que, a causa de la manca d'informació en la documentació, no s'han pogut determinar les dimensions de les dues cistes del jaciment d'Alquife (Granada). Per tant, a l'histograma apareixen un nombre total de 7 casos (Fig. 47). A pesar d'aquesta limitada mostra, s'ha observat una distribució unimodal on la moda se situa en els valors entre 50 cm i 60 cm de longitud.

En la taula 3 s'observa que les urnes funeràries que contenen aixovar són més petites que aquelles que no en tenen, exactament 10,5 cm més de mitjana, mentre que en les

cistes, aquelles que no tenen aixovar són més petites que les que tenen aixovar, exactament 17,9 cm (Taula 3).

PRESÈNCIA D'AIXOVAR		N	Rang	Mínim	Màxim	Mitjana
Absència	Longitud cistes (cm)	3	2,5	57,5	60,0	58,3
	Alçada urnes (cm)	5	22	40	62	48,0
	N vàlid (per llista)	0				
Presència	Longitud cistes (cm)	4	45,0	50,0	95,0	76,3
	Alçada urnes (cm)	19	53	24	76	37,6
	N vàlid (per llista)	0				

Taula 3 . Taula d'estadístics descriptius de la presència/absència d'aixovar segons l'alçada de les urnes i la longitud de les cistes.

La figura 48 mostra quina és la tipologia d'urna més freqüent com a contenidor dels cenotafis. En aquest cas, es pot observar una bimodalitat protagonitzada per les formes 2 i 4, amb 7 i 11 urnes respectivament. També apareixen representades minoritàriament les F1, F3 i F5. En el cas de les urnes dobles, només s'ha comptabilitzat l'urna que feia la funció de contenidor, desestimant la presència de les urnes que feien la funció de tapa.

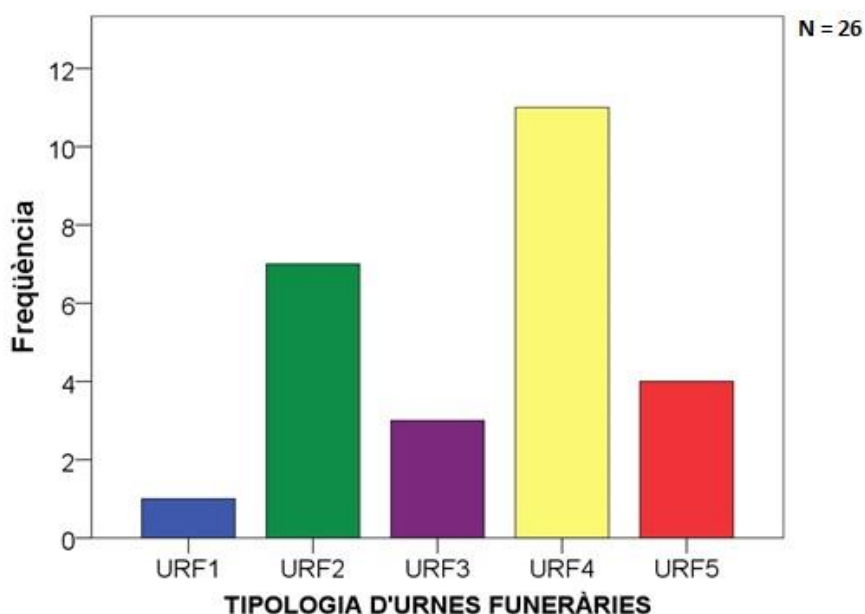

Figura 48. Gràfic dels diferents tipus d'urna funerària utilitzada en els cenotafis

La figura 49 i la figura 50 mostren la relació de les dimensions de l'alçada amb les del diàmetre dels contenidors utilitzats en els cenotafis, concretament dels contenidors de la forma 4 i la forma 2 (els més utilitzats). La dispersió dels punts s'ajusta a una línia

obliqua en la que els valors més alts en una variable es correlacionen amb valors també elevats en l'altra. Aquesta dispersió permet observar una àmplia gama de dimensions en els contenidors de la forma 4 dels cenotafis de la societat argàrica (Fig. 49 i Fig. 50).

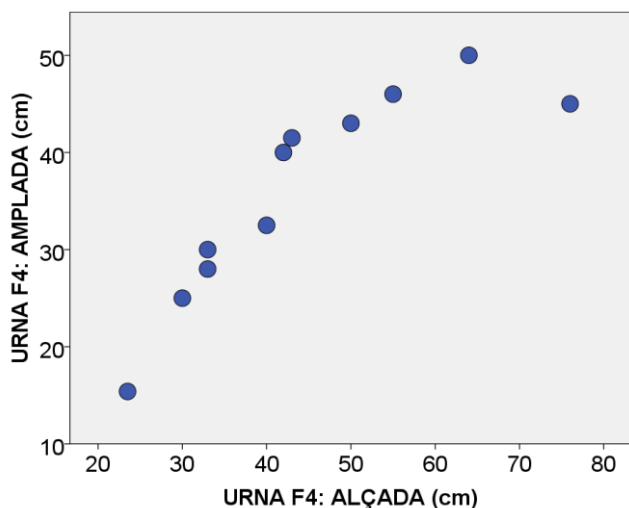

Figura 49. Gràfic de dispersió de l'alçada i l'amplada de les urnes funeràries de la forma 4

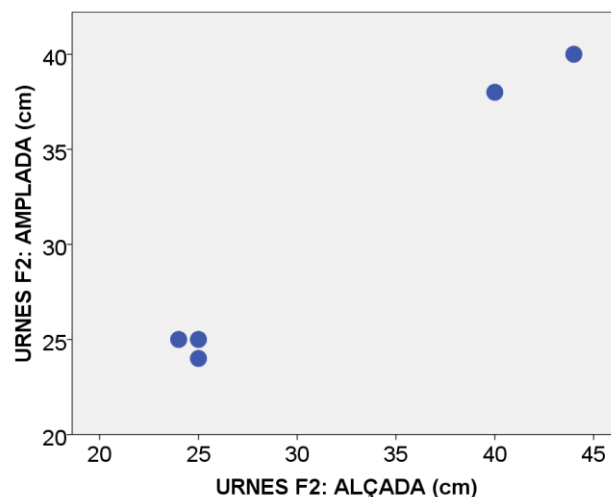

Figura 50. Gràfic de dispersió de l'alçada i l'amplada de les urnes funeràries de la forma 2.

La taula 4 mostra com aquesta correlació entre les dimensions de l'alçada i l'amplada de les formes ceràmiques 2 i 4 és significativa estadísticament ($P=0,0001$).

CORRELACIONS

		REGR factor score 1 for analysis 1	REGR factor score 2 for analysis 1
REGR factor score 1 for analysis 1	Correlació de Pearson	1	,000
	Sig. (bilateral)		1,000
	N	37	37
REGR factor score 2 for analysis 1	Correlació de Pearson	,000	1
	Sig. (bilateral)	1,000	
	N	37	37

Taula 4. Taula on es mostren les correlacions entre les dimensions de l'amplada i l'alçada de les formes ceràmiques 2 i 4.

Anàlisi del contingut

L'aixovar és una font informativa bàsica per al coneixement de la materialitat argàrica. La seva anàlisi permet associar determinats ítems a determinades qualitats de l'individu al qual pertany. La societat argàrica acostumava a dipositar diversos ítems per

acompanyar als morts: ceràmica, objectes metàl·lics (armes i útils), ornaments (diademes, braçalets, anells, denes de collarets, etc.) i fauna (sovint una extremitat de bòvid o ovicarpí). L'anàlisi del contingut dels cenotafis d'El Argar ha mostrat que en aquest tipus d'enterrament es dipositaven els mateixos ítems que en les tombes amb cadàver.

Dels 37 cenotafis estudiats, el 67,6% contenien algun tipus d'aixovar. Dels 9 enterraments en cista, 4 tenien aixovar. Dels 2 enterraments en fossa, 1 tenia aixovar. Dels 26 enterraments en urna, 20 tenien aixovar (Taula 5).

CONTENIDOR	CERÀMICA	ARMES	ÚTILS/ ARMES	ORNAMENTS	FAUNA	<i>Freqüència contenidors amb aixovar</i>
CISTA (total=9)	4	0	2	2	3	4
FOSSA (total=2)	0	0	1	0	0	1
URNA (total=26)	17	1	5	1	10	20
Total (37)	21 (56,8%)	1 (2,7%)	8 (21,6%)	3 (8,1%)	13 (35,1%)	25 (67,6%)

Taula 5. Freqüència del tipus d'ofrena dipositada en els cenotafis segons el tipus de contenidor.

L'ítem més freqüent en els aixovars dipositats en els cenotafis és la ceràmica (Fig. 51) amb una representació del 48,1%, seguida de la fauna amb un 25% i dels útils/armes amb un 19,2%. Pel que fa a la fauna, la major part de les restes procedeixen d'elements que no han estat determinats. D'altra banda, pel que fa als útils/armes, l'ítem més representat són els punyals (Fig. 52).

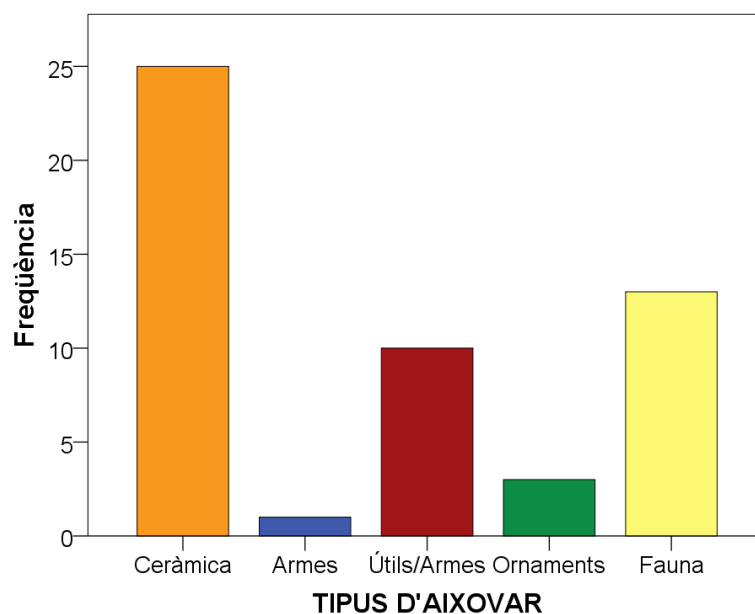

Figura 51. Tipologia d'aixovar dipositat en els cenotafis.

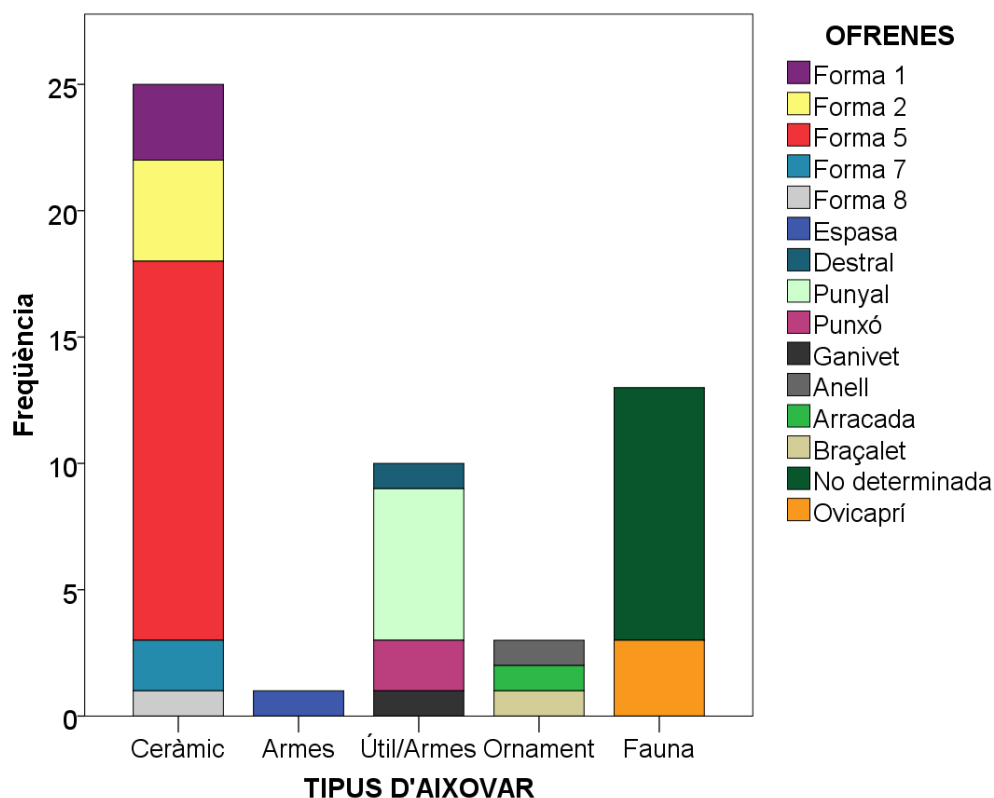

Figura 52. Ofrenes que componen els diferents tipus d'aixovar dipositats en els cenotafis.

En menor mesura, també hi estan representats els ornaments (5,8%) i les armes (1,9%). En aquests dos darrers casos només en els ornaments es pot observar la presència del braçalet, l'arracada i l'anell, mentre que en les armes només hi ha representada una espasa (Fig. 52).

Pel que fa a l'aixovar dipositat dins de les urnes funeràries, l'element més freqüent és la ceràmica (65,4%), seguit de la fauna (38,5%), els útils/armes (19,2%), els ornaments (3,8%) i les armes (3,8%). En relació a les cistes, l'element més freqüent és també la ceràmica (44,4%), seguit de les restes de fauna (33,3%), els útils/armes (22,2%) i els ornaments (22,2%). Finalment, només una de les dues fosses conté aixovar compost únicament per un útil/arma (Taula 5).

La figura 52 mostra la freqüència del tipus de ceràmica dipositada com a aixovar en les urnes i en les cistes. Aquest gràfic presenta una distribució unimodal on la F5 és la ceràmica més utilitzada (un 60% del casos). En un 12% dels cenotafis amb aixovar ceràmic, aquesta forma ha aparegut en una posició externa al contenidor (Fig. 53). En segon lloc, la forma més representada, tot i que molt minoritàriament (16%), és la F2 de la qual també existeix un cas d'aixovar situat a l'exterior, que resulta el 4% del total. D'altra banda, d'entre la resta de formes ceràmiques en destaca el fet que les F7 només

hagi estat documentada a l'exterior. En referència a les F3 i F4, no apareixen representades com a aixovar ceràmic en cap dels cenotafis estudiats.

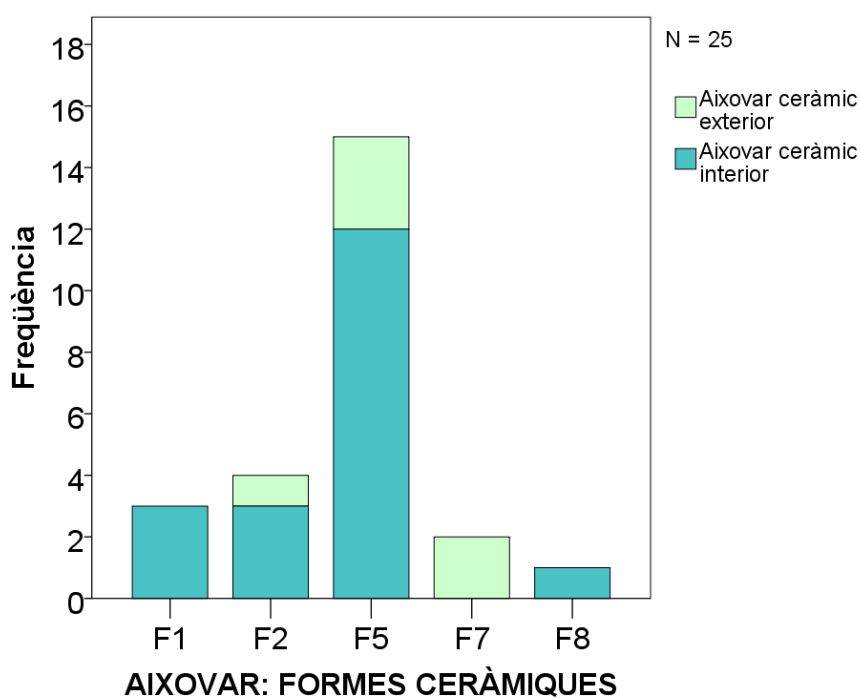

Figura 53. Tipus de ceràmica dipositada com a aixovar en els cenotafis. Distinció segons la seva col·locació a l'interior o a l'exterior del contenidor funerari.

La Taula 6 mostra amb quina freqüència determinats conjunts d'elements solen aparèixer associats en els aixovars dels cenotafis de la societat d'El Argar. En primer lloc, es pot observar que pràcticament un terç dels cenotafis no presenten aixovar (32,4%). D'entre els que sí en tenen, gairebé la majoria presenten ceràmiques associades a d'altres elements. De fet, tots aquells ítems que es troben associats a d'altres elements sempre es troben acompanyats de ceràmica. Només el 10,8% dels ítems es trobaven sense ceràmica i sense cap altre element associat. No obstant això, els ítems en qüestió (útils/arma, ornaments i fauna) també s'han trobat associats, en altres casos, a la ceràmica, exceptuant l'única arma de tot el conjunt. En el cas dels ornaments, sempre han estat documentats en conjunts de 4 o 5 ítems associats. Per últim, els útils/armes han estat documentats en conjunts de dos, tres, quatre ítems associats.

Per la seva banda, la fauna sempre es troba associada a la ceràmica i es pot trobar en conjunts amb un nombre divers d'elements diferents.

Els conjunts més freqüents són l'associació ceràmica i fauna (21,6%) i la ceràmica aïllada (18,9%), a banda de l'absència d'aixovar (Taula 6).

ASSOCIACIÓ D'AIXOVAR	Freqüència	%
Absència d'aixovar	12	32,4%
Ceràmica i fauna	8	21,6%
Ceràmica	7	18,9%
Ceràmica, útil/arma i fauna	3	8,1%
Ceràmica, útil/arma, ornament i fauna	2	5,4%
Útil/arma	2	5,4%
Ceràmica, útil/arma	1	2,7%
Ornament	1	2,7%
Arma	1	2,7%

Taula 6. Taula amb la freqüència absoluta i relativa d'associació dels diferents ítems dipositats com a aixovar en els cenotafis argàrics.

Finalment, s'ha realitzat una anàlisi de components principals a partir de les variables relacionades amb la presència de ceràmica, útils/arma, ornaments i fauna en els aixovars dels cenotafis. L'anàlisi d'aquestes quatre variables ha donat com a resultat quatre components principals (Taula 7). D'aquests quatre components principals, el primer explica un 50,7% de la variància i el segon un 28,3%, de manera que si es fa un gràfic de dispersió bidimensional, aquest explica un 79% de la variància total. Pel que fa als altres components principals, el tercer explica un 11,8% i el quart un 9,1% de la variància total (Taula 7).

Components	Autovalors inicials	
	% de la variància	% acumulat
1	50,688	50,688
2	28,387	79,076
3	11,813	90,888
4	9,112	100,000

Taula 7. Taula d'anàlisi de components principals. Variància total explicada.

En el gràfic (Fig. 54), el component principal 1 es troba representat en l'eix de les X, mentre que el component principal 2 es troba representat en l'eix de les Y. El component principal 1 està relacionat amb la quantitat d'elements que hi ha dipositats en cada cenotafi. Com menor és el valor d'aquest component principal, menys ítems apareixen en els cenotafis, mentre que, com més alt és aquest valor, més ítems s'hi

poden trobar. Així doncs, en l'extrem més negatiu, apareixen totes aquelles sepultures on no hi ha cap ítem dipositat com a aixovar. En els valors negatius propers al valor 0 s'hi troben aquells cenotafis amb un sol ítem dipositat com a aixovar. Per altra banda, en els valors positius propers a 0 se situen les sepultures amb 2 ítems, mentre que aquelles amb 3 ítems se situen en valors més elevats d'aquest component principal. Aquelles sepultures amb 4 elements se situen en valors encara més elevats que els anteriors i les que presenten 5 i 6 ítems se situen en valors positius molt majors. Els valors positius allunyats del 0 i els valors positius propers als extrems també presenten una certa relació amb la presència de determinats ítems (fauna i útils/arma).

El component principal 2 està relacionat amb les qualitats dels ítems dipositats com aixovar. Els valors positius més extrems d'aquest component principal estan relacionats amb la presència d'ornaments i l'absència de fauna. En els valors positius més moderats, s'hi situen les sepultures amb útils/arma mentre que els valors més propers al 0 estan relacionats amb la presència de ceràmica. D'altra banda, els valors negatius propers i allunyats del 0 també es relacionen amb la presència de ceràmica, però els valors més extrems es relacionen amb l'absència d'ornaments i la presència de fauna.

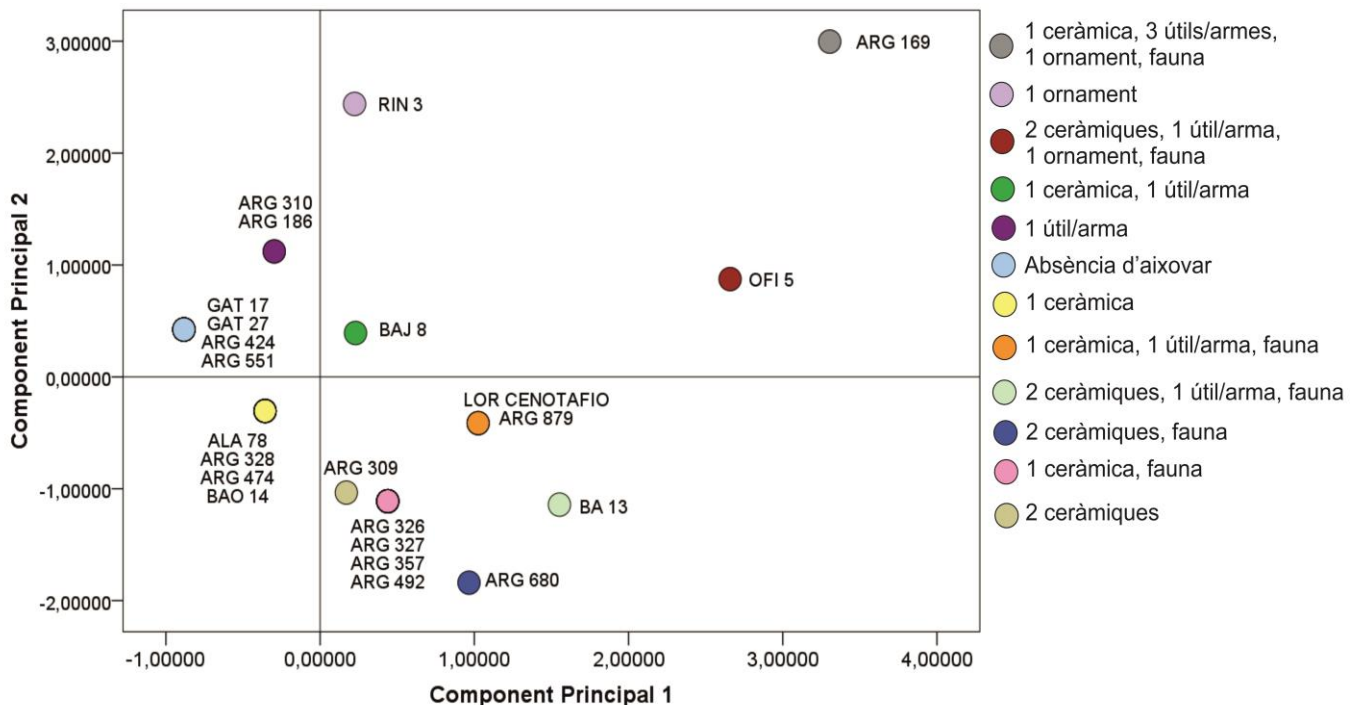

Figura 54. Gràfic de l'anàlisi de components principal on s'observa l'agrupació de cenotafis segons els ítems dipositats a l'interior.

6. DISCUSSIÓ

La comparació dels resultats obtinguts de l'anàlisi dels cenotafis recollits en aquest treball amb la informació presentada per Lull i Estévez (1986) i Lull *et al.* (2004) permet afirmar que aquest conjunt de tombes no presenta cap característica pròpia que permeti definir-les com a cenotafis, a excepció de l'absència de cadàver.

Per una banda, aquesta comparació ha permès observar que els cenotafis de la cultura d'El Argar no es poden diferenciar de les tombes amb cadàver segons la seva cultura material, ja que s'ha observat que no existeixen diferències en el tipus de contenidors i els tipus d'elements dipositats com a aixovar. En aquest sentit, les formes representades en els cenotafis són també les formes més representades en enterraments amb cadàver. Pel que fa als contenidors, l'única excepció que existeix és el cas de les covetes, ja que no han estat documentades en cap tomba sense cadàver.

El fet de no aparèixer cap coveta com a cenotafi i que aquestes hagin estat considerades, per la seva cronologia (ca. 2200-1700 cal ANE), el primer tipus d'enterrament argàric, condueix a pensar en la possibilitat que aquests cenotafis siguin en realitat un tipus d'enterrament més modern, a pesar que es circumscriu a la zona nuclear argàrica. A més a més, el fet que la majoria de cenotafis siguin enterraments en urna recolza aquesta hipòtesi. De fet, la cronologia per aquests enterraments es situa a partir del 1940 cal ANE, quan es van començar a utilitzar les urnes com a contenidors pels enterraments.

Pel que fa a la situació geogràfica, també s'han observat els mateixos patrons d'enterrament entre les tombes sense cadàver i amb cadàver. Els jaciments situats al litoral presenten majoritàriament enterraments amb cadàvers dipositats en cistes i urnes, mentre que els jaciments de l'interior presenten, també majoritàriament, enterraments en cistes i fosses (Lull i Estévez, 1986). Els cenotafis estudiats de jaciments del litoral són majoritàriament en urnes (26), mentre que les cistes (9) i les fosses (2) apareixen de forma minoritària. Per contra, els cenotafis situats en jaciments de l'interior són tot cistes (2). Aquesta informació, doncs, coincideix amb el patró presentat pels enterraments amb cadàver.

Les datacions estratigràfiques de jaciments, com La Bastida o Gatas, han permès presentar algunes hipòtesis sobre en quin moment de l'època argàrica corresponen aquest tipus d'enterraments sense cadàver. Durant l'inici de la societat argàrica hi havia

poques tombes i la gran majoria eren d'individus adults. Durant l'argàric clàssic o ple, entre el 2000 i el 1750, el nombre de tombes augmenta i en aquestes apareixen representats individus adults, juvenils i infantils (sobretot infants entre 6 i 12 anys). No és fins a la tercera etapa, entre el 1750 i el 1550, que s'observa un increment proporcional de tombes infantils entre els 0 i els 6 anys. El fet que la majoria de cenotafis documentats tinguin característiques de sepultures infantils, permetria situar-los en aquesta tercera fase de la societat d'El Argar. En aquesta etapa l'Estat argàric estava més consolidat i les diferències socials entre els membres de la societat eren més marcades. Aquestes diferències es poden veure representades en els aixovars dipositats en les tombes. En referència a les tombes infantils, els aixovars formarien part d'una normativa d'adscripció hereditària que només podrien exercir els grups socials capaços de permetre's un determinat nivell d'amortització ritual. Per tant, és en aquest context social on tindrien més sentit els cenotafis dedicats a individus infantils.

L'anàlisi del contenidor ha permès determinar, només en alguns casos, l'edat aproximada de la persona a la qual estaria dedicat el cenotafi. Per a dur a terme això, s'han tingut en compte les següents variables: el subtipus i les dimensions de la sepultura.

En el cas de les urnes, cal partir de la base que pràcticament sempre la totalitat del cos es trobava dins del contenidor i era molt inusual que alguna part del cos quedés fora de l'urna funerària. Kunter (1990) va determinar l'alçada aproximada dels individus adults. Els homes mesuraven aproximadament uns 1,67 m i les dones 1,54 m. Per tant, per norma general els individus masculins s'inhumarien en urnes d'entorn als 83 cm d'alçada, mentre que els individus femenins ho farien en urnes d'uns 77 cm d'alçada, aproximadament. A partir d'aquestes dades, segons les mides de les urnes i les cistes que simbolitzarien el contenidor funerari en els cenotafis, aquestes estructures tindrien com a referent individus morts en edats infantils o, com a màxim, en edat subadulta. De les 26 urnes documentades, 20 són de reduïdes dimensions (menys de 50 cm d'alçada) i, per tant, podrien estar dedicades a individus infantils, mentre que la resta, amb dimensions més grans (entre 50 cm i 75 cm), podrien pertànyer a individus que encara no haurien arribat a l'edat adulta.

Existeixen altres evidències que ens permeten matisar o confirmar aquesta conclusió preliminar. Generalment, els enterraments d'individus infantils es caracteritzen pel fet

de realitzar-se en urnes petites i de la forma 2, així com la variant d'aquesta última, la forma 2B3y, la qual era utilitzada per a individus d'edat molt curta, sobretot nounats o individus infantils morts abans dels tres anys de vida. Les formes 4, en canvi, tenen una representació nul·la en el grup dels nounats i adquireixen major rellevància a partir de l'interval entre 1 i 3 anys d'edat, fins a convertir-se en el contenidor exclusiu per als individus morts en edats superiors als 6 anys (Lull *et al.*, 2004).

Tot i això, la societat argàrica també podia utilitzar les formes 1, 3 i 5 per inhumar individus infantils. El relleu d'una forma per l'altra, podria obeir simplement a l'ús de contenidors de major capacitat degut a la necessitat d'encabir-hi cossos més voluminosos. La tendència cap a la substitució progressiva de les formes 1, 2, 3 i 5 per la forma 4 es podria explicar degut a l'abundància d'aquesta última forma en els poblats, on s'utilitzava assíduament com a contenidor d'emmagatzematge per a qüestions del dia a dia, o bé podria reflectir l'aplicació d'un precepte normatiu en el pla ritual (Lull *et al.*, 2004).

Aquest fet indica que hi ha una part dels contenidors que estava més associada a una franja d'edat molt concreta. Les urnes més petites de la forma 2, entre 20 cm i 40 cm, s'utilitzarien per a individus d'edat infantil (des de nounats fins als 2 anys). Aquesta mateixa forma ceràmica, però amb dimensions superiors, entre els 40 cm i els 45 cm, serviria per homenatjar individus infantils d'entre 4 i 8 anys.

Els contenidors de dimensions més reduïdes de la forma 4 també s'utilitzarien per inhumar a individus infantils (més de dos anys), mentre que les formes 4 de majors dimensions (entre 50 i 80 cm) podrien correspondre a individus subadults o adults. Cal destacar que per aquesta franja d'edat únicament s'utilitzaven urnes de la forma 4 i mai les formes 1, 3 i 5.

Les cistes i les fosses es poden classificar en dos formats diferents segons la seva longitud: un de més gran (de més de 80 cm de longitud) i un de dimensions més moderades (entorn els 50 cm de longitud). Les tombes de la primera categoria tenen les dimensions suficients com per encabir-hi el cos d'un adult, mentre que les tombes de la segona podrien estar associades a individus infantils i subadults, tot i que, per norma general, la societat argàrica no acostumava a inhumar individus infantils en aquest tipus de sepultures.

En conseqüència, l'anàlisi del contenidor dels cenotafis permet inferir que aquestes manifestacions funeràries estarien dedicades, preferentment, a individus morts en edats infantils.

Si ens endinsem en la dimensió socioeconòmica dels individus simbòlicament representats en els cenotafis, majoritàriament infantils, és destacable el fet que les urnes funeràries que contenen aixovar siguin més petites que aquelles que no tenen aixovar. Més concretament, són 10,5 cm més petites de mitjana. En el cas de les cistes succeeix el contrari. Aquelles que no tenen aixovar són de mitjana 17,9 cm més petites que les que tenen aixovar. El cas de les urnes es podria explicar degut al fet que els cenotafis de dimensions més reduïdes podrien correspondre's amb enterraments d'individus infantils mentre que les urnes més grans podrien pertànyer a individus subadults-adults. Així, en els cenotafis petits s'hi hauria dipositat un aixovar adscrit, és a dir, un aixovar amb ítems heretats, i en els més grans, un aixovar adquirit, que estaria format per una sèrie d'ítems que haurien estat aconseguits pel propi difunt al llarg de la seva vida. Per aquest motiu, els cenotafis més grans solen presentar un aixovar quantitativament més pobre. L'explicació d'aquest fet és que aquests cenotafis més grans correspondrien a individus que haurien patit una mort primerenca i que, per tant, no haurien tingut temps per acumular determinats ítems.

Pel que fa a les cistes, les seves dimensions es poden relacionar amb enterraments d'individus subadults i d'individus adults. Les més grans podrien correspondre's amb enterraments d'adults. Aquests podrien disposar d'un aixovar més voluminós i per tant es requeriria més espai per encabir-ho tot a la tomba. D'altra banda, les cistes més petites podrien correspondre a individus subadults perquè aquests serien de talla més petita i, per la seva edat, encara no haurien arribat a aconseguir determinats ítems.

La relació entre el subtipus de sepultura i les dimensions d'aquestes sembla indicar que gran part dels cenotafis estudiats s'haurien realitzat per homenatjar a individus infantils. No obstant això, existeixen excepcions que no encaixen tan bé amb aquesta hipòtesi, si es té en compte el tipus d'aixovar dipositat en el seu interior. Aquest és el cas de la tomba 551 d'El Argar, de la qual es parlarà més endavant.

L'anàlisi del contingut s'ha encarat a determinar quins són els ítems més dipositats com a ofrena funerària i a quina categoria arqueològica pertanyen els aixovars segons els paràmetres establerts per Lull i Estévez (1986).

De tots els elements dipositats com a aixovar, la ceràmica és el més freqüent i pot aparèixer dipositada com a ofrena funerària única o acompanyada d'altres elements (fauna, útils/arma i ornaments). Dels 37 cenotafis estudiats, més de la meitat (21) contenen alguna forma ceràmica. De les vuit formes existents, la carenada (la F5) és la més utilitzada, seguida per la resta de formes. Aquest patró també s'observa en les tombes argàriques amb cadàver. El motiu pel qual la forma 5 és la més utilitzada podria ser degut a què es tractava d'una forma ceràmica que en la vida quotidiana s'utilitzava per servir aliments sòlids i líquids. Tenint en compte que la societat argàrica utilitzava aquests tipus de ceràmiques durant el dia a dia, resulta versemblant pensar que també en fessin ús durant la celebració de rituals de comensalitat per homenatjar els difunts. No obstant això, no podem explicar per què en els enterraments es preferia la forma carenada per damunt de la resta de formes (1, 2, 4 i 7), ja que aquestes també eren utilitzades per servir aliments sòlids o líquids.

Les formes 3, 4 i 6 són menys freqüents en els enterraments amb cadàver i en els cenotafis estudiats tampoc hi apareixen representades. Aquest fet encaixa amb els resultats del estudi sobre enterraments infantils amb cadàver, reforçant així la hipòtesi que la majoria de cenotafis de dimensions més reduïdes estarien dedicats a individus infantils. A més a més, això també podria indicar que alguns recipients fossin adquirits amb l'edat, ja que, per exemple, la forma 6 és un tipus de ceràmica que no està representada en els enterraments amb cadàver d'individus infantils i s'associa a inhumacions d'individus masculins majors de 20 any pertanyents a la primera categoria (Lull i Estévez, 1986; Lull *et al.*, 2004).

El segon element més dipositat com a aixovar és la fauna, la qual també es pot trobar acompanyada o no d'útils/arma i ornaments però sempre apareix associada a alguna forma ceràmica. El 100% dels cenotafis documentats amb alguna resta de fauna també presenten com a mínim una ceràmica.

El fet que la major part de les ofrenes estiguin composades per ceràmica i fauna, elements vinculats als aliments i a les begudes, reforça la idea de l'existència d'algun tipus de ritual de comensalitat relacionat amb la commemoració de la mort d'un individu determinat. Aquest fet també permet pensar en l'existència de dues categories d'aixovars diferenciades segons la seva naturalesa o origen. La primera, estaria formada per un conjunt de ceràmica i fauna, el qual hauria estat aportat per la societat i

evidenciaria l'existència d'un acte social en el qual un grup de persones homenejaria a un difunt que, en el cas dels cenotafis, es trobava absent. La segona, estaria formada per útils/armes i ornaments. Aquests elements es relacionen directament amb la vida quotidiana dels individus i, per tant, caldria pensar que estan vinculats a la persona a la qual es dedicava el cenotafi, tractant-se en realitat de les possessions del mateix difunt. Quan els difunts eren individus infantils aquesta darrera categoria d'aixovar hauria estat utilitzada amb la intenció de remarcar alguna qüestió determinada, com podria ser el seu llinatge o ascendència. Aquests cenotafis poden ser interpretats com la materialització d'un sentiment de pertinença vers aquell lloc.

Tenint en compte els tipus d'ítems dipositats com a aixovar, s'ha pogut identificar quatre de les cinc categories arqueològiques proposades per Lull i Estévez (1986). Dels 37 cenotafis, 16 correspondrien a la categoria 4 (43%) i probablement estarien dedicats al segment de la població format pels servents. Per un altre costat, aquells cenotafis en els quals no es va documentar cap aixovar correspondrien a la categoria 5 (32%), i estarien dedicats al segment de la població format pels esclaus i/o captius (l'estament més baix). Només 8 cenotafis (21%) correspondrien a la categoria 3, és a dir, als membres de ple dret de la comunitat. No s'ha classificat cap cenotafi de la categoria 2 i solament 1 de la categoria 1 (Taula 8).

Els aixovars dels cenotafis de la categoria 4 estan compostos per només ceràmica o per ceràmica i fauna, exceptuant en un únic cas, l'urna número 3 d'El Rincón de Almendricos. En ella solament es va documentar una arracada de plata. Pel que fa als aixovars de la categoria 3, aquests estarien compostos, en la majoria dels casos, per ceràmica més algun punyal i alguna resta de fauna, tot i que eventualment, a part d'aquest elements, també s'han documentat punxons, braçalets, anells, destrals o ganivets.

TOMBA	SUBTIPUS	DIMENSIONS (cm)	AIXOVAR	CATEGORIA
ARG 169	CIL	87 x 50	F5, 2PNY, PNx, BÇT, FAUNA	3
ARG 186	URF3	45 x 40	EXTPNX	3
ARG 309	URF3	30 x 35	2F1	4
ARG 310	FOS	45 x 30	PNY	3
ARG 326	URF3	25 x 28	F5, FAUNA	4
ARG 327	URF5	40 x 35	F5, FAUNA	4
ARG 328	URF4	30 x 25	F2	4
ARG 357	URF2	24 x 25	F1, FAUNA	4
ARG 424	2URF2	40 x 38		5
ARG 474	CIL	95 x 42 x 49	EXTF7	4
ARG 492	URF2	44 x 40	F8a, FAUNA	4
ARG 551	URF1	25 X 20	EXTESP 6R/5R	1
ARG 680	2URF4/3	76 x 45	2F5, FAUNA	4
ARG 879	URF5	35 x 30	F2, PNY, FAUNA	3
ARG 912	CIL	73 x 50 x 43	F5, FAUNA	4
OFI 5	CIL	50 x 30 x 28	2F5, PNY 4R*, AN*, FAUNA	3
GAT 17	CIL	60 x 44 x 40		5
GAT 27	URF2B3y			5
ALA 78	URF4	23,5 x 15,4	F5	4
BAO 14	URF4	33 x 30	F5	4
BAO 39	URF4	64 x 50	EXTF5	4
BAO 47	URF4	50 x 43	F5, FAUNA	4
BAO 49	URF2	25 x 25	F2, FAUNA	4
BAO 97	URF4	42 x 40	F5	4
BAJ 8	URF2	25 x 24	EXTF2, GAN 2R/3R	3
BA 13	URF2		EXTF7/F5, EXTDES, FAUNA	3
LOM C.E.2	FOC	150 x 110 x 55		5
LOM C.E.4	2URF5	62 x 48		5
RIN 1	URF4	55 x 46		5
RIN 2	URF4	43 x 41,5		5
RIN 3	URF4	33 x 28	ARR*	4
RIN 5	URF4	40 x 32,5		5
LOR CENOTAFIO	URF5	44 x 27,4	F5, PNY 6R, FAUNA	3
ZAP 22	CIL	57,5 x 55 x 35		5
ZAP 29	CIL	57,5 x 55 x 35		5
ALQ 4	CIL			5
ALQ 5	CIL			5

Taula 8. Taula de la categoria arqueològica dels cenotafis segons l'aixovar dipositat en el seu interior.

A partir de l'aixovar, s'ha pogut determinar amb certesa el sexe dels difunts de dos dels cenotafis de la categoria 3. Un d'ells és la tomba 169 d'El Argar i l'altre, la tomba 13 de La Bastida. El primer cas correspondria a un individu adult de sexe femení, ja que es tracta d'una cista de dimensions grans amb un aixovar format per una ceràmica de la forma 5, dos punyals, un punxó, un braçalet i restes de fauna. S'ha pogut determinar el sexe, perquè, com s'ha comentat anteriorment (apartat 3.3.2.), el binomi punyal/punxó és característic d'enterraments femenins. La segona tomba correspondria a un individu masculí. A pesar de desconèixer les dimensions de l'urna, la forma d'aquesta (forma 2) i la presència d'una destral indiquen que es tractaria d'un enterrament infantil de sexe masculí, ja que la destral està associada únicament aquest gènere.

Pel que fa a l'únic cenotafi catalogat com a categoria 1, la tomba 551 d'El Argar és molt singular. Aquest fet no es deu a què la tomba correspongui a la categoria 1 sinó a les particularitats de l'aixovar dipositat en ella. Es tracta d'una urna de la forma 1 de petites dimensions (25 cm x 20 cm), la qual cosa indicaria que podria tractar-se d'un cenotafi dedicat a un individu infantil. No obstant això, com a aixovar extern s'hi va dipositar una espasa curta de 33 cm de llarg per 4 cm d'ample. Aquest tipus d'aixovar està associat a enterraments d'individus adults majors de 35 anys i pertanyents a la primera categoria socioeconòmica, és a dir, la classe dirigent argàrica. En aquest cas, hi haurien dues hipòtesis que podrien explicar aquesta contradicció: 1) Podria tractar-se d'un cenotafi dedicat a un individu infantil, fill d'algun personatge de la classe dirigent, el qual va decidir deixar al seu fill com a ofrena funerària aquesta espasa. Aquest fet hauria sigut poc probable tenint en compte la marcada normalització en el ritual funerari argàric; 2) El cenotafi estaria dedicat a un individu adult i per algun motiu (falta d'espai, reaprofitament d'urnes, etc.), es va utilitzar aquesta ceràmica de forma i dimensions típiques d'enterraments infantils.

Pel que fa a la resta de cenotafis, no s'ha pogut determinar el sexe de la persona a la qual estaria dedicada l'enterrament, ja que la presència de ceràmica, fauna o punyal (sense l'associació de destral o punxó) no són definitoris del sexe de l'individu.

En referència a la fauna dipositada com a ofrena funerària, la major part prové de cenotafis descoberts en excavacions antigues del jaciment d'El Argar i, a dia d'avui, aquesta encara no ha estat estudiada amb deteniment. Una futura línia d'investigació podria ser la realització d'un estudi específic sobre aquest tema. L'estudi de fauna

dipositada com a aixovar en aquest tipus de sepultures permetria determinar quines són les espècies d'animals dipositades en les tombes (bovins, ovicaprins o altres). L'interès d'aquest estudi recau en el fet que el coneixement de l'espècie ajudaria a determinar amb major certesa la categoria arqueològica a la qual pertanyen els cenotafis.

Per acabar, caldria fer un esment a les diverses hipòtesis que podrien explicar el motiu pel qual la societat argàrica dedicava sepultures sense cadàver a determinades persones. Com s'ha comentat anteriorment, la hipòtesi més plausible és que resultés impossible enterrar físicament el cadàver del difunt. Aquest succés es podria haver donat en diversos escenaris. D'una banda es podria relacionar l'existència de cenotafis amb l'existència de persones dedicades a determinades professions o activitats perilloses (guerrers, mercaders o pescadors). En el desenvolupament d'aquestes activitats, aquests personatges corrien el risc de morir lluny de la seva terra o sota unes condicions que impedissin recuperar o repatriar el seu cos per tal d'enterrar-lo.

El fet que bona part dels cenotafis documentats en la societat argàrica corresponguin a individus infantils o subadults no encaixa massa bé amb aquesta teoria i afegeix un major grau de complexitat a les altres possibles hipòtesis.

Així, a continuació, es presenten 8 possibles explicacions de l'existència dels cenotafis:

- 1) Els cenotafis catalogats com a infantils podrien estar relacionats amb les normes de parentiu. És a dir, la raó de ser d'aquests cenotafis podrien tenir a veure amb alguna disposició de parentiu, com per exemple, un individu infantil que va ser inhumat en una urna doble juntament amb un altre familiar en un altre indret del poblat. Degut a aquestes circumstàncies, la família més propera a aquest individu podria haver-li dedicar un cenotafi sota el sol de seva unitat familiar. Aquesta hipòtesi encaixa bé amb els resultats obtinguts pel que fa als cenotafis de petites i mitjanes dimensions.
- 2) La desaparició de l'individu en qualsevol circumstància imaginable podria propiciar que la societat dediqués un enterrament a aquell individu (adults, subadult o infantil) malgrat l'absència del seu cos. Pel que fa a aquesta hipòtesi, no s'ha obtingut cap resultat que la pugui contradir.
- 3) Els cenotafis podrien estar relacionats amb l'escenari en el que es donés la mort dels difunts. En aquest cas, es consideraria que existeixen algunes circumstàncies "tabú" (mort d'una manera o causa determinada, per exemple)

relacionades amb el món funerari que impedís inhumar els cossos dels difunts en les sepultures convencionals.

- 4) Els cenotafis d'individus adults podrien estar dedicats a guerrers/es que van morir en batalla o lluny del territori argàric. Tot i que no s'haurien pogut recuperar els seus cossos, s'haurien dut a terme els enterraments sense cadàver. Aquesta teoria també està relacionada amb la número 3. Alguns aixovars estan relacionats amb les armes, però el fet d'existir majoritàriament enterraments infantils suposa un problema per a aquesta teoria.
- 5) El fet que la majoria de cenotafis siguin considerats de la categoria 4 o 5, podria explicar que els servents i els esclaus no tenien dret a inhumar-se a dins del poblat, però tot i la seva condició social, algú els podria haver dedicat un enterrament. Aquesta hipòtesi només explicaria l'existència dels cenotafis de les dues categories esmentades i no acabaria d'encaixar amb els cenotafis de la categoria 1 i 3.
- 6) El paradigma de matrilocalitat podria haver condicionat les formes d'enterrament de la societat argàrica. Els cenotafis podrien haver estat dedicats a individus masculins que van abandonar el seu lloc d'origen per motius matrimonials. El problema d'aquesta teoria és que, dels cenotafis estudiats, com a mínim 1 d'ells pertany a un individu femení ja que l'aixovar està format pel binomi punyal/punxó, entre altres elements. Resultaria molt poc versemblant que aquesta associació d'ítems es trenqués en el cas dels cenotafis degut a la forta normalització dels rituals funeraris argàrics.
- 7) Podria ser que tot el conjunt de cenotafis estigués dedicat a individus adults i que, com que no s'hi havia de dipositar un cos, es reutilitzessin urnes independentment de les seves dimensions i la seva forma. Aquesta hipòtesi explicaria la presència d'un cenotafi de la categoria 1 amb un aixovar propi d'un individu adult major de 35 anys, però no encaixa amb les troballes realitzades en els enterraments amb cadàver.
- 8) La presència dels cenotafis evidenciarà l'existència d'un ritual diferent al descrit a partir de les tombes amb cadàver. Aquesta teoria passa per alt el fet que els cenotafis segueixen les mateixes normes que les tombes amb cadàver.

Caldria remarcar que, a pesar la varietat d'hipòtesis presentades, no es disposa del coneixement necessari per a verificar aquelles que no presenten contradiccions amb el

registre arqueològic. No obstant això, segons els resultats de l'anàlisi dels cenotafis creiem viables les explicacions 1 i 2, però caldrà prosseguir amb les investigacions per tal de reafirmar-les o rebutjar-les.

Per contra, es podrien descartar dues de les vuit hipòtesis presentades. Si tenim en compte que els cenotafis estudiats, per les seves característiques, correspondrien a individus infantils, la hipòtesis número 4 s'hauria de descartar, ja que es tractaria de cenotafis dedicats a individus d'una franja d'edat molt jove (entre els 0-12 anys) i, per tant, no podrien haver exercit el paper de guerrers dins de la societat argàrica.

La segona hipòtesis que es podria descartar és la número 6. En aquest treball s'ha demostrat que no tots els cenotafis pertanyen a individus masculins i, gràcies a la forta normalització del ritual argàric, podem afirmar que almenys un dels cenotafis va ser dedicat a un individu femení (presència de punyal i punxó com a aixovar). A més a més, no es pot descartar que algun altre cenotafi amb absència d'aixovar o amb presència de ceràmica i fauna correspongui també a algun individu femení.

7. CONCLUSIONS

Els resultats de l'anàlisi dels contenidors i del contingut dels cenotafis de la cultura d'El Argar permeten afirmar les següents conclusions:

- Els cenotafis no presenten cap característica pròpia que permeti definir-los com a tal, a excepció de l'absència de cadàver.
- S'utilitzen el mateix tipus de contenidor funerari que en els enterraments amb cadàver, exceptuant les covetes que no apareixen representades en la mostra.
- Pel que fa a la zona geogràfica, també segueixen el mateix patró d'enterrament que les tombes amb cadàver, amb predominança d'enterraments en urnes a la franja del litoral i cistes a l'interior.
- En referència a la cronologia i el fet que bona part dels cenotafis estudiats puguin estar dedicats a individus infantils, situaríem aquest tipus d'enterraments en la tercera fase de la societat argàrica, moment en què s'incrementen les inhumacions a individus infantils.
- El fet que la majoria d'urnes siguin de dimensions reduïdes indueix a pensar que aquests cenotafis estarien dedicats a un cert grup d'individus, en aquest cas individus infantils.
- La majoria d'urnes petites són de la forma 2, 3 i 1, formes ceràmiques utilitzades en les inhumacions d'individus infantils. Aquest fet reforçaria la hipòtesis anterior.
- L'aixovar dipositat en els cenotafis es correspon amb el mateix tipus d'aixovar dipositat a les tombes amb cadàver: ceràmica, útils/armes, ornaments, armes i fauna.
- L'aixovar també indicaria que hi ha cenotafis dedicats a homes i a dones.

En termes generals, podem afirmar que en els cenotafis d'El Argar es duia a terme el mateix ritual funerari que amb els enterraments amb cadàver. L'única diferència rellevant entre uns i altres seria l'absència de cadàver.

8. BIBLIOGRAFIA

ANDÚGAR, L. (2015). *Análisis faunístico de los conjuntos calcolíticos y argáricos de los yacimientos de Gatas (Turre, Almería) y La Bastida (Totana, Murcia)*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral.

ARANDA, G. (2008). Cohesión y distancia social. El consumo comensal de bóvidos en el ritual funerario de las sociedades argáricas. *CPAG (Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada)*, vol. 18, p. 107-123.

ARANDA, G.; ESQUIVEL, J.A. (2006). Ritual funerario y comensalidad en las sociedades de la Edad del Bronce del Sureste peninsular: la cultura de El Argar. *Trabajos de Prehistoria*, 63, núm. 2, p. 117-133.

ARANDA, G.; ESQUIVEL, J.A. (2007). Poder y prestigio en las sociedades de la cultura de El Argar. El consumo comunal de bóvidos y ovicápridos en los rituales de enterramiento. *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, p. 95-118.

ARRIBAS, A. (1965). Una necrópolis argárica en Alquife (Granada). A: *IX Congreso Nacional de Arqueología (1965, Valladolid)*. Zaragoza: Secretaria general de los congresos arqueológicos nacionales, p. 135-140.

ARRIBAS, A. (1967). La Edad del Bronce en la península Ibérica, en *Las raíces de España*, Madrid, I.E.A.A., p. 85-108.

ARTEAGA, O. (1992). Tribalización, jerarquización y estado en el territorio de El Argar. *SPAL*, 1, p. 179-208.

ARTEAGA, O. (2000). La sociedad clasista inicial y el origen del Estado en el territorio de El Argar. *RAMPAS*, 3, p. 121-219.

AUGÉ, A.; LLINÀS, J.; MOIX, E.; SÀNCHEZ, M.; ZABALA, M. (2009). Prehistòria recent i antiguitat a Aiguaviva i Fornells de la Selva: les troballes arqueològiques a les obres del TGV. *Quaderns de la Selva*, núm. 21, p. 175-194.

AYALA, Mª M. (1990). El poblado argárico de llanura El Rincón de Almendricos (Lorca, Murcia). Campaña de excavaciones 1989. *Memorias de Arqueología*, vol. 4, p. 63-72.

AYALA, Mª M. (1991). *El poblamiento argárico en Lorca. Estado de la cuestión*. Ayuntamiento de Lorca: Academia Alfonso X el Sabio i Caja de Ahorros de Mediterráneo.

AYALA, Mª M. (2003). Poblados de llanura y poblados de altura de la Edad del Bronce en Murcia. La Cultura de El Argar. A: S.F. Ramallo (ed.), *Estudios de arqueología dedicados a la profesora Ana María Muñoz Amilibia*. Murcia: Universidad de Murcia, p. 175-218.

AYALA, Mª M.; JIMÉNEZ, S.; SÁNCHEZ, M. B. (1997) El poblado de altura «El Cerro de las Viñas» de Coy. Lorca, Murcia. Campaña de excavaciones de 1991. *Memorias de arqueología, vol. 6*, p. 70 – 73.

AYALA, Mª M.; JIMÉNEZ, S.; MALGOSA, A.; ALESSAN, A.; SAFONT, S. (1999). Los enterramientos infantiles en la prehistoria reciente del levante y sureste peninsular. *AnMurcia, 15*, p. 15-27.

BARANDIARÁN, I.; MARTÍ, B., DEL RINCÓN, M.A.; MAYA, J.L. (1998). *Prehistoria de la Península Ibérica*. Barcelona: Ariel.

BARAY, L.; BOULESTIN B. (dir.) (2010). *Morts anormaux et sépulture bizarres. Les depots humains en fosses circulaires et en silos du Néolithique à l'âge du Fer*. Dijon: Éditions universitaires de Dijon.

BLANCE, B. (1971). *Die Anfänge der Metallurgie auf der Iberischen Halbinsel (Studien zur Anfänge der Metallurgie 4)*. Berlín.

BOQUER, S. i MIRET, J. (1996). Noves estructures arqueològiques a Can Soldevila (Santa Perpètua de Mogoda). Campanya 1993. *ARRAHONA Revista d'Història, III època, núm. 18*, p. 69-80.

BOSCH GIMPERA, P. (1932). *Etnología de la Península Ibérica*. Barcelona: Alpha.

BOSCH GIMPERA, P. (1954). La Edad del Bronce de la Península Ibérica, *Archivo Español de Arqueología, 27*, p. 45-92.

BOSCH GIMPERA, P. (1975). *Prehistoria de Europa. Las raíces prehistóricas de las culturas de Europa*. Madrid: Ediciones Istmo.

BUIKSTRA, J.; CASTRO, P.V.; CHAPMAN, R.W.; GONZÁLEZ, P.; HOSHOWER, L.M.; LULL, V.; PICAZO, M.; RISCH, R.; SANAHUJA, Mª E. (1992). La necrópolis de Gatas. *Anuario Arqueológico de Andalucía 1990*, vol. 2, p. 261-276.

CÁMARA, J.A. (2001). *El ritual funerario en la Prehistoria Reciente en el Sur de la península Ibérica*. Briti Archaeological Reports. Oxford: International Series 913.

CÁMARA, J.A.; MOLINA, F. (2009). El análisis de la ideología de emulación: el caso de El Argar. *CPAG*, 19, p. 163-194.

CÁMARA J.A.; MOLINA, F. (2011). Jerarquización social en el mundo Argárico (2000-1300 aC). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 29, p. 77-100.

CAMPO, L. (2008). *Diccionario básico de Antropología* (1a ed.). Quito-Ecuador: Abya-Yala.

CASTRO, P.V. (1992). *La Península Ibérica entre 1600-900 cal ANE. Una situación histórica entre dos mitos: del Argar a Tartesos*, volums I-II. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral.

CASTRO, P.V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (1993-94). Tiempos sociales de los contextos funerarios argáricos. *AnMurcia*, 9-10, p. 77-105.

CASTRO, P.V.; LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C. (1995). La prehistoria reciente en el sudeste de la Península Ibérica. Dimensión socio-económica de las prácticas funerarias. En R. Fábregas, F. Pérez, C. Fernández, J. A. Abásolo (eds.). *Arqueoloxia da norte na península ibérica desde as orixes ara o medievo (actas do Curso de Verán da Universidade de Vigo, celebrado en Xinzo de Limia, do 4 ó 8 de xullo de 1994)*. Xinzo de Lima: Excm. Concello de Xinzo de Lima, p. 127-167.

CASTRO, P.V.; CHAPMAN, R.; GILI, S.; LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R.; SANAHUJA, Mª E. (1999a). El yacimiento de Gatas (Turre) y la investigación de la sociedad argárica. *Axarquía*, núm. 4, p. 6-39.

CASTRO, P.V.; CHAPMAN, R.; ESCORIZA, T.; GILI, S.; LULL, R.; MICÓ, R.; RISCH, R.; RIHUETE, C.; SANAHUJA, Mª E. (1999b). 5ª campaña de

excavaciones en el yacimiento de Gatas (Turre, Almería). 1995. *Anuario Arqueológico de Andalucía 1995: vol. 2*, p. 7-14.

CASTRO, P.V.; CHAPMAN, R.; GILI, S.; LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R.; SANAHUJA, Mª E. (1999c). *Proyecto Gatas 2. La dinámica arqueoecológica de la ocupación prehistórica*. Sevilla: Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía.

CASTRO, P.V.; CHAPMAN, R.; GILI, S.; LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R.; SANAHUJA, Mª E. (2001). La sociedad argárica. En M. Ruiz-Galvez (coord.), *La Edad del Bronce, ¿Primera edad de oro de España? Sociedad, economía e ideología*. Barcelona: Crítica, p. 181-216.

CELDRÁN, E.; VELASCO, C. (2014). “La sociedad de El Argar como Estado: algunos elementos de un debate”, *Orígenes y Raíces*, núm. 8, p. 1-7.

CHAPMAN, R.W. (1981). Approaches to the archaeology of death. A: R.W. Chapman; I. Kinnes i K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death*. Cambridge, p. 1-24.

CHAPMAN, R.W. (1991). *La formación de las sociedades complejas. El sureste de la Península Ibérica en el marco del Mediterráneo occidental*. Barcelona: Crítica.

CHAPMAN, R.W. (2007). Mortuary rituals, social relations, and identity in southeast Spain in the late third to early second millennia B.C. A: N. Laneri (ed.), *Performing death. Social analyses of funerary traditions in the ancient near east and Mediterranean* (1a ed.). Chicago: The oriental institute of the University of Chicago, p. 69-79.

CHAPMAN, R.W.; LULL, V.; PICAZO, M.; SANAHUJA, Mª E. (1987). *Proyecto Gatas: sociedad y economía en el sudeste de España ca. 2500 – 800 ANE* Oxford: BAR International series, vol. 348.

CHILDE, G. (1978). *La prehistoria de la sociedad europea*. Barcelona: Icaria Editorial.

CONTRERAS, F.; CÁMARA, J.A.; LIZCANO, R.; PÉREZ, C.; ROBLEDO, B.; TRANCHO, G. (1995). Enterramientos y diferenciación social I. El registro funerario

del yacimiento de la Edad del Bronce de Peñalosa (Baños de la Encina, Jaén), *Trabajos de Prehistoria* 52, vol.1, p. 87-108.

CONTRERAS, F. (coord.) (2000). *Proyecto Peñalosa. Análisis histórico de las comunidades de la Edad del Bronce del Piedemonte meridional de Sierra Morena y Depresión Linares-Bailén*. Arqueología Monografías 10, Sevilla: Junta de Andalucía.

CREMIN, A. (ed.) (2013). Varna, Bulgaria. A: A. Cremin (ed.), *Arqueología. Los yacimientos arqueológicos y los tesoros culturales más importantes del mundo*. Barcelona: Blume, p. 136.

DAVIS, S. (1989). *La Arqueología de los animales*. Barcelona: Bellaterra.

DE LA TORRE, F. (1978). Estudio de las secuencias estratigráficas de la cultura del Argar en la provincia de Granada. *C.P.Gr. III*, p. 143-158.

DEL AMO Y DE LA HERA, M. (1993). Formas y ritos funerarios en las necrópolis de cistas del suroeste peninsular. *SPAL* 2, p. 169-182.

DIETLER, M. (1996). Feast and Commensal Politics in the Political Economic: food, power and status in Prehistory Europe. A: P. Wiessener i W. Schienfenhövel (eds.), *Food and the Status Quest*. Providence: Berghahn Books, p. 87-125.

DÍEZ, F. (2014). Muerte, prácticas mortuorias y simbolismo en el proceso de evolución humana. En E. Guerra i J. Fernández. (coords.), *La muerte en la Prehistoria Ibérica*. Valladolid: Ed. Universidad de Valladolid, p. 13-47.

EIROA, J.J. (2010). *Prehistoria del mundo*. Madrid: Sello Editorial.

EIROA, J.J i LOMBA, J. (1997-1998). Dataciones absolutas para la Prehistoria de la región de Murcia. Estado de la cuestión. *AnMurcia*, núm. 13-14, p. 81-118.

ESTEVE, X.; MARTÍN, P.; OMS, F.X.; LÓPEZ, D.; JORNET, R. (2011). Intervencions arqueològiques als enllaços de l'autopista AP-7 de Vilafranca del Penedès: nous assentaments prehistòrics a l'aire lliure al Penedès. *Tribuna d'arqueologia*, núm. 2010-2011, p. 23-39.

FARRÉ, J.; MESTRES, J.; SENABRE, M.R.; FELIU, J.M. (2002). El jaciment de Mas d'en Boixos (Pacs del Penedès, Alt Penedès). Un espai utilitzat des del Neolític

fins a l'època ibèrica. A: *Tribuna d'Arqueologia, 1998-1999*. Barcelona: Departament de Cultura, p. 113-134.

FERNÁNDEZ, M.C. (1997). Los poblados y las tumbas de El Argar. *La Prehistoria de la Península Ibérica*. Barcelona: Crítica, p. 77-92.

FERNÁNDEZ, A.; HERNANDO, A. (2013). El II milenio aC en la Península Ibérica: continuidad e innovación en las primeras etapas de la Edad del Bronce. A: M. Menéndez (coord.), *Prehistoria reciente de la Península Ibérica*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, p. 251-292.

FLORES, P. (1884-1889). *Cuadernos de campo: El Argar (sepultura 1 a la 1036)*. Recuperat de:

<http://ceres.mcu.es/pages/Main?btnSearch=Buscar&servletOrigen=AdvancedSearchUnion&servletDestino=AdvancedSearchUnion&ConsultaFinal={|CONJ|off|Cuadernos%20de%20Campo%20de%20El%20Argar.%20Coleccion%20Siret|L}&search=advancedUnion&museoUnion=MAN>

FLORES, P. (1886). *Cuadernos de campo: Gatas (sepultura 1-17)*. Recuperat de:

[http://ceres.mcu.es/pages/ResultSearch?Museo=MAN&txtSimpleSearch=SIRET/FD00002%20TRANSCRIPCION&simpleSearch=0&hipertextSearch=1&search=advancedUnion&MuseumsSearch=MAN|&MuseumsRolSearch=9&listaMuseos=\[Museo%20Arqueol%F3gico%20Nacional\]](http://ceres.mcu.es/pages/ResultSearch?Museo=MAN&txtSimpleSearch=SIRET/FD00002%20TRANSCRIPCION&simpleSearch=0&hipertextSearch=1&search=advancedUnion&MuseumsSearch=MAN|&MuseumsRolSearch=9&listaMuseos=[Museo%20Arqueol%F3gico%20Nacional])

FLORES, P. (1886-1888). *Cuadernos de campo: El Oficio (sepultura 1 a la 283)*. Recuperat de:

<http://ceres.mcu.es/pages/Main?btnSearch=Buscar&servletOrigen=AdvancedSearchUnion&servletDestino=AdvancedSearchUnion&ConsultaFinal={|CONJ|off|Cuadernos%20de%20Campo%20de%20El%20Oficio.%20Coleccion%20Siret|L}&search=advancedUnion&museoUnion=MAN>

FONTENLA, S.; GÓMEZ, J.A.; MIRA, M. (2004). Lorca, poblado más extenso y primigenio de la Cultura del Argar, *Alberca*, 2, p. 39-52.

GABALDÓN M^aM.; QUESADA, F. (2008). Memorias de victoria y muerte: ideales, realidades, tumbas de guerra y trofeos en la Antigua Grecia, *Hesperia* 11, p. 113-133.

GHEORGHIU, D. (2001). Southeastern European Late Chalcolithic. A: P.N. Peregrine, M. Ember (eds.), *Encyclopedia of Prehistory*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, vol. 4, p. 367-380.

GONZÁLEZ, M. (2016). La exposición pública del sentimiento a través del monumento epigráfico: el lamento por una *mors peregrina*. A: A. Donati (coord.) *L'iscrizione Esposta (Atti del Convegno Borghesi 2015)*, Faenza: Fratelli Editori, Colección Epigrafia e Antichità, núm. 37, p.251-263.

GONZÁLEZ, P. (1994). Cronología del grupo argárico, *Revista de Arqueología de Ponent*, núm. 4, p. 7-46.

GONZÁLEZ, P.; LULL, V. (1987). “La Edad del Bronce en el Sudeste: El Argar”. A: R. W. Chapman, V. Lull, M. Picazo; Mª E. Sanahuja (eds.) *Proyecto Gatas: sociedad y economía en el sudeste de España ca. 2500 – 800 ANE*, Oxford: BAR International series, vol. 348, p. 9-21.

GONZÁLEZ, P.; LULL, V.; RISCH, R. (1992). *Arqueología de Europa 2250-1200 aC. Una introducción a la “Edad del Bronce”*. Madrid: Síntesis.

HARDING, A.F. (2003). *Sociedades europeas en la Edad del Bronce*. Barcelona: Ariel.

INCHAURRANDIETA, R. de (1870). “Estudios prehistóricos. La Edad del Bronce en la provincia de Murcia”. A: J. Martínez Santa-Olalla, B. Sáez, C.F. Posac, J.A. Sopranis i E. Del val Caturra (eds.). *Excavaciones en la ciudad del Bronce Mediterráneo II de La Bastida de Totana (Murcia)*. Informes y Memorias 16, Madrid, p. 31-41.

INCHAURRANDIETA, R. de (1875). “Notice sur la montagne funéraire de La Bastida – Province de Murcie (Espagne)”, *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*, Copenhague (1869), p. 344-350.

JUAN TRESSERRAS, J.J. (2004). “Fuente Álamo (Almería): análisis de los contenidos de recipientes cerámicos, sedimentos y colorantes procedentes de tumbas argáricas”, *Madridier Mitteilungen*, 45, p. 132-138.

KUNTER, M. (1990). *Menschliche Skelettreste aus Siedlungen der El Argar-Kultur. Ein Beitrag der Prähistorischen Anthropologie zur Kenntnis bronzzeitlicher*

Bevölkerungen Südostspaniens. Madrider Beiträge, 18. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

KURTZ, D.C. i BOARDMAN, J. (1971). *Greek burial customs*. London: Thames and Hudson.

LACASA, E. (1965). El marco geográfico de la necrópolis argárica de Alquife. En *IX Congreso Nacional de Arqueología (1965, Valladolid)*. Zaragoza: Secretaria general de los congresos arqueológicos nacionales, p. 141-144.

LULL, V. (1983). *La «cultura» de El Argar. Un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas*. Madrid: Akal.

LULL, V. (1997-98). El Argar: la muerte en casa. *AnMurcia*, 13-14, p. 65-80.

LULL, V.; ESTÉVEZ, J. (1986). Propuesta metodológica para el estudio de las necrópolis argáricas. En F. Olmedo (coord.), *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*. Actas del congreso, Cuevas de Almanzora, Junio 1984. Sevilla: Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía, Dirección general de Bellas Artes, p. 441-452.

LULL, V.; PICAZO, M. (1989). “Arqueología de la muerte y estructura social”, *Archivo Español de Arqueología*, 62, p. 5-20.

LULL, V.; RISCH, R. (1995). “El estado argarico”, *Verdolay*, núm. 7, p. 97-109.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2004). Las relaciones de propiedad en la sociedad argárica. Una aproximación a través del análisis de las tumbas de individuos infantiles. *Mainake*, núm. 26, p. 233-272.

LULL, V.; MICÓ, R.; RISCH, R.; RIHUETE, C. (2009). El Argar: la formación de una sociedad de clases. En M.S. Hernández; J.A. Soler i J.A. López (eds.). *En los confines del Argar. Una cultura de la Edad del Bronce en Alicante*. Alicante: MARQ-Museo Arqueológico de Alicante, p. 224-245.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2010). Las relaciones políticas y económicas de El Argar, *Menga*, núm. 1, p. 11-35.

LULL, V.; MICÓ R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2013). Bronze age Iberia. A: H. Fokkens i A. Harding (eds.). *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University Press, p. 594-616.

LULL, V.; MICÓ R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2013). La fortificación de La Bastida y los orígenes de la violencia militarizada en Europa. *Cuadernos de La Santa*, núm. 15, p. 247-254.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2014a). La Edad del Bronce en la Iberia Mediterránea. En M. Almagro-Gorbea (ed.) *Protohistoria de la península Ibérica: del neolítico a la romanización*. Universidad de Burgos: Fundación Atapuerca, p. 127-146.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2014b). The La Bastida fortification: new light and new questions on Early Bronze Age societies in the western Mediterranean, *Antiquity* núm. 88, p. 395-410.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C.; RISCH, R. (2015a). *Primeras investigaciones en La Bastida (1869-2005)*, Col. Arqueología Argárica – Proyecto Bastida, vol. 1, Murcia: INTEGRAL.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C.; RISCH, R. (2015b). *La Bastida y Tira del Lienzo (Totana, Murcia)*. Col. Ruta Argárica – Guías Arqueológicas, vol.1, Murcia: INTEGRAL.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R., CELDRÁN, E., FREGEIRO, Mª I., OLIART, C.; VELASCO, C. (2015c). *La Almoloya (Pliego, Murcia)*, Col. Ruta Argárica – Guías Arqueológicas, vol. 2, Murcia: Integral.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2016). Argaric Sociology: Sex and Death. *Complutum*, vol. 27, núm. 1, p. 31-62.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R., CELDRÁN, E., FREGEIRO, Mª I., OLIART, C. i VELASCO, C. (2016), “La Almoloya (Pliego – Mula, Murcia): palacios y élites gobernantes en la Edad del Bronce”. En J.A. Zapata (ed.), *El legado de Mula en la Historia*. Murcia: INTEGRAL i Ayuntamiento de Mula (Murcia), p. 41-59.

MANNICHE, L. (2006). *El arte egipcio*. Madrid: Alianza Editorial.

MARCO, F.; PINA, F.; REMESAL, J. (2009). *Formae mortis: el tránsito de la vida a la muerte en las sociedades antiguas*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MARTÍNEZ, A. (1995). I fase de excavaciones de urgencia en la calle Zapatería número 11 (Lorca). *Memorias de Arqueología*, vol. 3, p. 64-80.

MARTÍNEZ, C. (2000). El poblado argárico de la Loma del Tío Ginés. *Memorias de Arqueología*, vol. 9, p. 162-205.

MARTÍNEZ, M.I. (1989). *Una revisión crítica de la prehistoria española: La Edad del Bronce como paradigma*. Madrid: siglo veintiuno.

MARTÍNEZ, A.; PONCE, J.; AYALA, Mª M. (1996). *Las prácticas funerarias de la cultura argárica en Lorca, Murcia*. Lorca: Caja de Ahorros de Murcia.

MARTÍNEZ, A.; PONCE, J.; AYALA, Mª M. (1999). Excavaciones de urgencia del poblado argárico de Los Cipreses, Lorca. Años 1992-1993. *Memorias de Arqueología*, vol. 8, p. 156-182.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J.; SAEZ, B.; POSAC, C.F.; SOPRANIS, J.A.; DEL VAL CATURLA, E. (1947). *Excavaciones en la ciudad del Bronce Mediterráneo II, de la Bastida de Totana (Murcia)*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional, Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.

MESTRES, J.; ESTEVE, X. (2015). Sitges, cenotafis i sepulcres. 20 anys d'intervencions arqueològiques al Penedès. A: X. Esteve, C. Miró, N. Molist i G. Sabaté (ed.) *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011*, Vilafranca del Penedès, p. 3-27.

MESTRES, J.; NADAL, J.; SENABRE, M.R.; SOCIAS, J.; MORAGAS, N. (1997). El Pujolet de Moja (Olèrdola, Alt Penedès), ocupació d'un territori durant el neolític i la primera edat del ferro. A: *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 1995-1996, Barcelona: Departament de Cultura, p. 121-148.

MOLINA, E. (2015). *La producción cerámica en el sudeste de la Península Ibérica durante el III y II milenio ANE (2200-1550 cal ANE): integración del análisis de residuos orgánicos en la caracterización funcional de los recipientes argáricos*. Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral.

MOLINA, A.L.; ANDRÉS, J.L.; EIROA, J.J.; EIROA, J.A. (2006). *Estudios sobre Lorca y su comarca*. Murcia: Universidad de Murcia.

MOLINA F.; CÁMARA, J.A. (2004). Urbanismo y fortificaciones en la cultura de El Argar. Homogeneidad y patrones regionales. A: M.R. García i J. Morales (coords.), *La Península Ibérica en el II milenio aC: poblados y fortificaciones*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, p. 9-56.

MOLINA, F. y CÁMARA, J. A. (2009): La cultura argárica en Granada y Jaén. A: M.S. Hernández; J.A. Soler; J.A. López (eds.) *Los confines del Argar. Una Cultura de la Edad del Bronce en Alicante*. MARQ, Alicante, pp. 196-223.

MONTERO, J.L.; MARTÍNEZ, A.; PONCE, J. (2014). Nuevos datos sobre la metalurgia argárica en Lorca. *ALBERCA*, núm.12, p. 7-24.

MONTÓN-SUBÍAS, S. (2010). Muerte e identidad femenina en el mundo argárico. *Trabajos de Prehistoria*, 67, núm. 1, p. 119-137.

PARRA, J.M. (2001). *Las pirámides. Historia, mito y realidad*. Madrid: Editorial Complutense.

PINGEL, V.; SCHUBART, H.; ARTEAGA, O.; ROOS, A.M.; KUNST, M. (2003). Excavaciones arqueológicas en la ladera sur de Fuente Álamo. Campaña de 1999. *SPAL*, 12, p. 179-229.

PINGEL, V.; SCHUBART, H.; ARTEAGA, O.; KUNST, M. (2008). Excavaciones de 1996 en el asentamiento de la Edad del Bronce, *Tabona*, núm. 16, p. 47-84.

RAMALLO, S.F. (coord.) (2003). *Estudios de Arqueología dedicados a la profesora Ana María Muñoz Amilibia*. Murcia: Universidad de Murcia.

RENFREW, C. (1986). Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. A: Arjún Appadurai (ed.), *The social life of things: commodities in cultural perspective*. New York: Cambridge University Press, p. 141-168.

RISCH, R. (2002). *Recursos naturales, medios de producción y explotación social. Un análisis económico de la industria lítica de Fuente Álamo (Almería) 2250-1400 antes de nuestra era*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern (Iberia Archaeologica 3).

ROJO-GUERRA, M.A.; GARRIDO-PENA, R.; GARCÍA-MARTÍNEZ-DE-LAGRÁN, I.; TEJEDOR-RODRÍGUEZ, C. (2014). Beaker Barrows (not) for the dead: El Alto I & III, Las Cuevas/El Morrón and La Perica (Soria, Spain), *CuPAUAM*, núm. 40, p. 31-40.

RUIZ, V. (1948). Las excavaciones de 1948 en la ciudad algarientse de la Bastida de Totana. A: J. Martínez Santa-Olalla (dir.). *Cuadernos de historia primitiva. Seminario de Historia Primitiva del Hombre. Año III, núm. 1*. Madrid: Gráficas Uguina, p. 128-133.

RUIZ, V. i POSAC, C. (1956). El Cabezo de La Bastida de Totana (Murcia), Campaña de excavación de 1948. *Noticiario Arqueológico Hispánico, 3-4, Cuadernos, 1-3*, p. 60-89.

RUIZ, M.; RISCH, R.; GONZÁLEZ, P.; CASTRO, P. i LULL, V. (1992). Environmental exploitation and social structure in prehistoric southeast Spain, *Journal of Mediterranean Studies, 5.1*, p. 3-38.

SANAHUJA, Mª E. (2006). Dones, homes i aixovars funeraris. A: B. Soler (coord.), *Les dones en la prehistòria*. València: Diputació Provincial de València i Museu de Prehistòria, p. 79-89.

SANZ DEL CERRO, E. (1994). Los enterramientos de la Edad del Bronce medio en la Península Ibérica: aproximación a su origen y paralelismos. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Prehistoria y Arqueología, t. 7*, p. 255-275.

SCHUBART, H. (1976). Relaciones Mediterráneas de la Cultura de El Argar. *Zephyrus, XXVI-XXVII*, p. 331-342.

SCHUBART, H. (2012). *Die gräber von Fuente Álamo. Ein beitrag zu den grabriten und zur chronologie der el Argar-Kultur (Fuente Álamo – Teil 4)*. Madrider Beiträge, 32, Reichert verlag Wiesbaden.

SCHUBART, H.; ARTEAGA, O. (1978). “Fuente Álamo: Vorbericht über die Grabung 1977 in der bronzezeitlichen Höhensiedlung”, *Madrider Mitteilungen, 19*, p. 23-51.

SCHUBART, H.; ARTEAGA, O. (1986). Fundamentos arqueológicos para el estudio socio-económico y cultural del área de El Argar, a *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*, Sevilla: Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, p. 289-307.

SCHUBART, H.; ULREICH, H. (1991). *Die Funde der Südostspanischen Bronzezeit aus der Sammlung Siret (vol. I-II)*. Madrider Beiträge, 18. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

SCHUBART, H.; ARTEAGA, O.; PINGEL, V. (1985). Fuente Álamo. Informe preliminar sobre la excavación de 1985 en el poblado de la Edad del Bronce, *Empúries*, núm. 47, p. 70-107.

SCHUBART H.; VOLKER, P.; ARTEAGA, O. (2000). *Fuente Álamo: las excavaciones arqueológicas 1977-1991 en el poblado de la Edad del Bronce*. Sevilla: Junta de Andalucía. Consejería de Cultura.

SERRANO, R. (2012). Fortificaciones y estado en la cultura argárica, *@rqueología y Territorio*, núm. 9, p. 49-72.

SERVICE, E. (1962). *Primitive Social Organization: an evolutionary perspective*. Michigan: Random House.

SERVICE, E. (1984). *Los orígenes del Estado y de la civilización: el proceso de la evolución cultural*. Madrid: Alianza.

SHERRATT A. (1994). The tranformation of early agrarian europe: the later neolithic and Copper Ages, 4500-2500 BC. A: Barry Cunliffe (ed.), *The Oxford illustrated prehistory of Europe*. New York: Oxford University Press, p. 167-201.

SIRET, L. (1913). *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques. I. De la fin du quaternaire a la fin du bronze*. Paris: P. Geuthner.

SIRET, H.; SIRET, L. (1890). *Las Primeras Edades del Metal en el Sudeste de España: resultados obtenidos en las excavaciones hechas por los autores desde 1881 a 1887*. Barcelona.

SLAVCHEV, V. (2010). The Varna Eneolithic Cemetery in the context of the Late Copper Age in the East Balkans. A: D.W. Anthony (ed.), *The lost world of old Europe catalogue*. New York: Institute for the study of the Ancient World, p. 192-210.

SORIANO, M. (1965). Informe antropológico sobre los hallazgos de la necrópolis argárica de Alquife. A: *IX Congreso Nacional de Arqueología (1965, Valladolid)*. Zaragoza: Secretaria general de los congresos arqueológicos nacionales, p. 145-149.

TARRADELL, M. (1947). Sobre la delimitación geográfica de la Cultura de El Argar. *II Congreso Arqueológico del sureste español*, Cartagena, p. 139-141.

TARRADELL, M. (1950). La Península Ibérica en la época de El Argar. *Crónica de I Congreso Nacional de Arqueología y V Congreso Arqueológico del Sureste (Almería, 1949)*, Cartagena, p. 72-84.

THOMAS, L.V. (1985). *Rites de mort: pour la paix des vivants*. Paris: Fayard.

ZIEBRECHT, B. i ROJAS, V. (2013). *Cementerios simbólicos. Tumbas sin difunto: pescadores artesanales de la Región del Bío Bío*. Santiago de Chile: RiL Editores.

WEBGRAFÍA

ASOME – UAB. Proyecto La Bastida (2009). Política e ideología.
<http://www.elargar.com/politica/> (última consulta: 24 de juny de 2018)

ENCICLOPÈDIA CATALANA (2018). Cenotafi.
<https://www.enciclopedia.cat/search/site/cenotafi> (última consulta: 6 de juny de 2018)

MUSEO ARQUEOLÓGICO NACIONAL (2018) Cuadernos de campo.
<http://www.man.es/man/coleccion/catalogos-tematicos/siret/Series-documentales/cuadernos-campo.html> (última consulta: 7 de juny de 2018)

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2018). Cenotafio.
<http://dle.rae.es/?id=8DlMgcu> (última consulta: 6 de juny de 2018)

TERMCAT (2018). Cenotafi.
http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia/18/Cerca/ (última consulta: 6 de juny de 2018)

ANNEXOS

Annex 1. Primera base de dades realitzada en un document Excel on s'observen les 11 variables inicials.

JACIMENT	NÚM. TOMBA	ZONA / DEPARTAMENT/ QUADRE	SEPOLCULTURA			AIXOVAR					
			TIPUS	SUBTIPIUS	DIMENSIONS CM	CERÀMICA	ARMES	ARMES/ ÚTILS	ORNAMENTS	FAUNA	
ARG	169	.	CI	CIL	87 x 50	F5	.	.	2PNY/PNX	BÇT	restes no det.
ARG	186	.	UR	URF3	45 x 40	.	.	EXTPNX	.	.	.
ARG	309	.	UR	URF3	30 x 35	2F1
ARG	310	.	FO	FOS	45 x 30	.	.	PNY	.	.	.
ARG	326	.	UR	URF3	25 x 28	F5	1 resta no det.
ARG	327	.	UR	URF5	40 x 35	F5	restes no det.
ARG	328	.	UR	URF4	30 x 25	F2
ARG	357	.	UR	URF2	24 x 25	F1	restes no det.
ARG	424	.	URD	2URF2	40 x 38
ARG	474	.	CI	CIL	95 x 42 x 49	EXTF7
ARG	492	.	UR	URF2	44 x 40	F8a	restes no det.
ARG	551	.	UR	URF1	25 x 20	.	EXTESP 6R/5R
ARG	680	.	URD	2URF4/3	76 x 45	2F5	restes no det.
ARG	879	.	UR	URF5	35 x 30	F2	.	PNY	.	.	1 resta (cadell)
ARG	912	.	CI	CIL	73 x 50 x 43	F5	1 resta no det.
OFI	5	.	CI	CIL	50 x 30 x 28	2F5	.	PNY 4R*	AN*	.	restes no det.
GAT	17	.	CI	CIL	60 x 44 x 40
GAT	27	SECT. N-O, ZONA B. SONDEIG 3	UR	URF2B3y
ALA	78	SECCIÓ 32	UR	URF4	23,5 x 15,4	F5
BAO	14	DPT. IV	UR	URF4	33 x 30	F5
BAO	39	DPT. VIII	UR	URF4	64 x 50	EXTF5
BAO	47	DPT. IX	UR	URF4	50 x 43	F5	TI MMND
BAO	49	DPT. IX	UR	URF2	25 x 25	F2	fauna
BAO	97	DPT. XV	UR	URF4	42 x 40	F5
BAJ	8	DPT. XV	UR	URF2	25 x 24	EXTF2	.	GAN 2R/3R	.	.	.
BA	13	HABITACIÓ 3 (H3)	UR	URF2	.	EXTF7/F5	.	EXTDES	.	.	extremitat OVCA
LOM	C.E.2	U.R. 6F/96	FO	FOC	150 x 110 x 55
LOM	C.E.4	U.R. 5F/66-67	URD	2URF5	62 x 48
RIN	1	.	UR	URF4	55 x 46
RIN	2	NE CASA A	UR	URF4	43 x 41,5
RIN	3	.	UR	URF4	33 x 28	.	.	.	ARR*	.	.
RIN	5	EXTERIOR EST CASA Z	UR	URF4	40 x 32,5
LOR	CENOTAFIO	C/ZAPATERIA, 11 (Tall A)	UR	URF5	44 x 27,4	F5	.	PNY 6R	.	.	TI / AST / MTARS OVCA
ZAP	22	.	CI	CIL	60-55 x 55 x 40-30
ZAP	29	.	CI	CIL	60-55 x 55 x 40-30
ALQ	4	.	CI	CIL
ALQ	5	.	CI	CIL

Annex 2. Base de dades realitzada amb el programa IBM SPSS Statistics. 17 de les 53 variables.

Visible: 53 de 53 variables

	PRÉSENÇIA_AIXOVAR_TOTAL	CERÀMICA_AIXOVAR	PRÉSENÇIA_CERÀMICA	CERÀMICA_F1	CERÀMICA_F2	CERÀMICA_F3	CERÀMICA_F4	CERÀMICA_F5	CERÀMICA_F6	CERÀMICA_F7	CERÀMICA_F8	TOTAL_METALL	TOTAL_FAUNA	TOTAL_ALTRES	ARMES_AIXOVAR	ARMES_TOTAL	PRÉSENÇIA_ARMES	ARV_ESP
1	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
2	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
3	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
4	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
5	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
6	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
7	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
8	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
9	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
10	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
11	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
12	N	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	.	0	N	0
13	S	2F5	S	0	0	0	0	2	0	0	0	1	1	0	.	0	N	0
14	S	EXTF5	S	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	.	0	N	0
15	S	F5	S	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	.	0	N	0
16	S	EXTF7	S	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	.	0	N	0
17	S	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	.	0	N	0
18	S	2F5	S	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	.	0	N	0
19	S	.	N	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	EXTESP 6R./5R	ESP	S	0
20	S	EXTF7/F5	S	0	0	0	0	1	0	1	0	1	1	0	.	0	N	0
21	S	F1	S	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	.	0	N	0

1: JACIMENT /ALQ

Visible: 53 de 53 variables

IBM SPSS Statistics Processor está listo | Unicode:ON

Vista de datos | Vista de variables